

Г.Й.Стронський *

ПОЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УСРР В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

На основі архівних матеріалів та свідчень очевидців показано перебіг колективізації й масштаби голоду в польських селах радянської України. Відзначено індивідуальну та колективну поведінку поляків в екстремальних умовах, спроби порятунку та надання допомоги іншим. Звернено увагу на особливості та специфіку поведінки польського населення в порівнянні з місцевим українським. Доведено, що продовольчі труднощі, у тому числі й зі смертельними випадками, переживали також поляки, які цілковито розділили трагічну долю решти жителів України. Показано ставлення II Речіпосполитої до долі польського населення за Збручем.

Ключові слова: поляки, колективізація, Голодомор, Поділля, Волинь, польський національний район, II Річпосполита, польські консульства.

Голодомор став справжньою катастрофою для мільйонів мешканців радянської України. Як довели дослідники, найбільше від нього постраждали українські селяни. Водночас лихо зачепило і представників інших національних груп, що проживали у зазначений період в УСРР. Пік голодних смертей припав на лісостепову та степову зони, тобто зернові райони. Нині цілком обґрунтованим вважається твердження, що найбільш потерпілими виявилися південні райони Київщини й Харківщина. Полісся та Волинь не належали до першочергових щодо колективізації районів. У структурі посівів тут домінували технічні культури – цукрові буряки, льон, багаторічні трави тощо. Тому хлібозаготівельні кампанії не набували великого розмаху, часто давалися відстрочки, зменшувалися плани. Утім це не означає, що вказані регіони уникнули голоду. Просто людських жертв тут порівняно з іншими було менше. Люди рятувалися наявними у цих місцевостях лісовими біоресурсами – ягодами, дичиною, рибою.

Порівняно меншими демографічними втратами населення характеризуються тодішні прикордонні райони з Польщею й Румунією. Ця обставина зумовила почасти свідомі дії більшовицької влади, спрямовані на залагодження продовольчої кризи через боязнь загострення політичної ситуації та проникненню негативної інформації за кордон. Москва, особисто Й.Сталін із його загостреним зовнішньополітичним відчуттям боялися використання сусідньою Польщею й українською політичною еміграцією заворушень серед населення західних прикордонних районів.

На сьогодні існує чимало публікацій на тему історичної долі польської нацменшини у 1920–1930-х рр. Це викликано широким доступом до архівних джерел, оприлюдненням документів, присвячених національній політиці більшовиків в умовах коренізації, а також трагічністю долі поляків, що

* Стронський Генріх Йосипович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин, Вармінсько-Мазурський університет (Ольштин, Польща)
E-mail: h.stronski@uwm.edu.pl

пов'язане з каральною політикою влади в умовах сталінізму. Польське населення в 1935–1938 рр. виявилось однією з найбільш репресованих національних груп у СРСР навіть на тлі пануючого тоді беззаконня. Інколи дослідники торкалися окремих аспектів Голодомору серед поляків – тодішніх мешканців Волині, рідше – Поділля¹.

Публікація до 75-річчя трагедії «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» дозволила розгорнути широку пошукову роботу на місцях, значно розширити наші відомості про цю чорну сторінку історії. Її безперечний плюс полягає ще й у тому, що вперше в такому великому масштабі зроблено спробу назвати жертв голоду поіменно. Водночас це дає можливість встановити і їх національну належність. При підготовці видання залучено нововиявлені матеріали місцевих обласних архівів. Одночасно підключено й «живу історію» – спогади вцілілих свідків трагедії. Треба визнати, що це був справді останній шанс, адже покоління цих людей невблаганно відходить у Вічність... Особисті спогади, родинні історії, хоч, безумовно, і доповнюють картину, показують людський вимір подій, дозволяють встановити нюанси, висвітлюють інтерперсональні відносини, але водночас несуть велике емоційне забарвлення та заангажованість. Це треба враховувати дослідникові при їх використанні, як і таку обставину, що під час голоду ці свідки здебільшого були дітьми, на свій спосіб сприймаючи й розуміючи трагічні події. Дитяча свідомість часто бачила цю дійсність занадто перебільшеною – «мирало багато», «люди падали як солома». Згодом завдяки професійним історикам, засобам масової інформації, громадським ініціативам картинка з минулого набувала ще більшого підсилення, тож сьогодні нарратив Голодомору у суспільному просторі набув сакралізованого характеру.

Польське населення радянської України в 1920–1930-х рр.: розселення, чисельність, особливості

У наявній чималій історіографії Великого голоду 1932–1933 рр. переважає україноцентрична оптика. Це й не дивно, оскільки число жертв серед титульної нації – українців – було найбільшим. Нагромаджений дослідницький і документальний матеріал сьогодні дозволяє робити спроби визначити, в якій мірі Голодомор зачіпав численні групи національних меншин УСРР, котрі, згідно з переписом 1926 р., становили 20% населення республіки.

Існує немало труднощів щодо визначення кількості жертв серед польського населення радянської України, адже воно розміщувалося дисперсно на доволі широкому ареалі – не тільки все Правобережжя (Полісся, Волинь,

¹ Див., напр.: *Калакура О.Я.* Трагедія поляків УСРР в контексті політики суцільної колективізації та геноциду українського народу // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – Вип.37. – К., 2008. – С.50–61; *Зарецька Т.* Життя поляків на селі в умовах голоду та репресій // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип.20. – К., 2011. – С.269–282; *Kuśnierz R.* Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933). – Toruń, 2005; *Stroński H.* Ludność polska a Wielki Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 // Polska diaspora na Wschodzie. – Łódź, 2000. – S.111–123.

Поділля), але й степовий південь. Населені пункти, в яких мешкали поляки, хоч були розкидані в основному на Волині, Поділлі, але майже в усіх них проживали також й українці, рідше – інші національності (німці, євреї, чехи). Навіть у селах єдиного польського Мархлевського національного району (так звана «Мархлевщина») або в польських національних сільрадах украї рідко траплялись випадки стопроцентного складу поляків².

Щодо родоводів польського населення, то це були потомки різних колонізаційних хвиль на українських землях упродовж XVI–XIX ст. Революційний катаклізм 1917–1920 рр. спричинив перший у XX ст. великий відхід поляків, в основному землевласників, інтелігенції, з України. На схід від р. Збруч переважно залишилися нащадки польської дрібної шляхти, які в тодішніх радянських умовах у соціальному плані практично нічим не відрізнялися від навколишнього багатомільйонного українського селянства. Особливо це мало місце у випадку так званих «мазурів» – селян-переселенців із Центральної Польщі. Але етнокультурні традиції поляків усе ж зберігалися й, наскільки дозволяли можливості, культивувалися в їхньому середовищі. До радянських часів, особливо на Волині, дійшли окремі релікти дрібношляхетської станової самоідентифікації поляків. Значним серед них (понад 44% у загальноукраїнському вимірі), як на умови дисперсного проживання й антипольської політики російського царизму, залишався відсоток володіння рідною мовою³.

У першу чергу польське населення відрізняло віросповідання (римокатолицизм). Набожність поляків була високою, костел користувався безперечним авторитетом і впливом серед населення. Звідси виводилася відома тріада: «поляк – католик – шляхтич». Відзначалася, як свідчать документи, також певна відособленість польського населення як від сусідів-українців, так і, особливо, від офіційної влади, що сформувалося з часів царизму. Проживаючи в неприхильному, а подеколи й ворожому оточенні, серед поляків виробилося міцне почуття національної єдності. Воно, як і прив'язаність до національно-релігійних традицій, у певній мірі проявлялося й в умовах колективізації, супроводжуваної такими аномаліями, як «розкуркулення», позбавлення власності, насильство, глум, приниження людської гідності. Морально-етичні запобіжники й орієнтири у міжлюдських стосунках ставали тоді особливо актуальними. «У нас куркулів немає», – такі заяви часто лунали від мешканців польських сіл, що не могло не викликати роздратування провідників колективізації. Недаремно партійні органи на Правобережжі в роботі серед польського населення у цей час як головне форсували завдання «розбити національну

² Першу спробу дізнатися про розселення нацменшин у сільській місцевості, у тому числі поляків, було зроблено шляхом обстеження районів на початку 1924 р. Тоді до уваги бралися населені пункти, де більшість або все населення належало до певної «нацменівської» групи (див.: Національні меншості на Україні (Реєстр селищ). – Х., 1925). Слід визнати, що вказані в публікації дані в порівнянні з тими, які стануть доступні пізніше, перш за все результати перепису з грудня 1926 р., треба назвати неповними й поверховими.

³ Докл. див.: *Stroński H.* O władaniu mową ojczystą przez ludność polską na Ukrainie w połowie lat dwudziestych // *Język polski dawnych Kresów Wschodnich.* – T.I. – Warszawa, 1996. – S.175–201; *Idem.* Język a polityka na Marchlewszczyźnie – polskim rejonie autonomicznym na Ukrainie Sowietkiej 1925–1935 // *Ibid.* – T.5. – Warszawa, 2013. – S.345–361.

єдність поляків», добитись їх «класового поділу», за всяку ціну підірвати вплив костелу й духівництва⁴.

Але найбільше влада була незадоволена дуже повільними темпами процесу колективізації серед поляків у порівнянні з іншими групами населення. Особливо це мало місце на Волині, де поширення хуторської системи землеробства довгий час гальмувало створення колгоспів. Була й інша обставина – наявність так званих «робітників-селян», котрі, працюючи на місцевих скло-фарфорових підприємствах і лісопромислах, одночасно володіли невеликими (2–5 дес.) наділами землі. Колгоспну систему вони організаційно не сприймали, а наявну землю трактували як підсобне та допоміжне господарство. Особливо це було поширеним у Мархлевському національному районі.

На Поділлі певний час проявлялася національна відчуженість поляків щодо спільних колективних господарств з українським населенням. Перелом наступив тоді, коли паралельно з репресіями почали створювати й польські національні колгоспи, чим владі на короткий час удалося створити бодай якусь ілюзію справді «національного об'єднання». Звичайно, були інші моменти, що спричиняли повільні темпи колгоспного руху серед поляків, і які в різних регіонах спрацьовували по-різному, на чому акцентують сьогоднішні дослідники проблеми⁵.

Головними винуватцями повільних темпів колективізації серед поляків більшовицька влада бачила римо-католицьке духівництво та заможні верстви польських сіл («куркульсько-клерикальна єдність»). На самому початку 1930 р. органи ОДПУ кинули до в'язниці 49 католицьких священиків, що становило трохи менше половини з усіх практикуючих⁶. Заарештованих ксьондзів звинувачували у «шпигунській діяльності на користь фашистської Польщі та Ватикану», «антирадянській агітації», за що вони одержували суворі вирoki (8–10 років таборів, страта). До 1937 р. з римо-католицькою церквою покінчили – усі святині було зачинено, священнослужителів репресовано⁷. Тоді ж

⁴ Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27–30 ноября 1930 г.: Стенографический отчет и постановления. – Москва; X., 1931. – С.22.

⁵ Польські автори однозначно стверджують про неприйняття польським населенням УСРР колгоспної системи. Вони, до речі, обстоюють думку про повне ігнорування «кресовими поляками» радянських цінностей, через що ті й були, відповідно, покарані більшовицькою владою (див.: *Iwanow M.* Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. – Warszawa, 1991; *Kurczak J.* Polacy na Ukrainie w latach 1921–1938. – Wrocław, 1994). Натомість українські дослідники звертають увагу на «історичну прив'язаність поляків до землі» та небажання з нею розлучатися. Також указується на поширену серед них «культуру приватної власності». Найбільш повно ці питання висвітлено в публікації Л.Якубової, яка запропонувала і своє безспідставне бачення проблеми. Будучи малозабезпеченими землею, польські селяни Правобережжя опиралися колективізації впродовж 5 років. Належність до дворянського прошарку, на думку дослідниці, гарантувала їм незарахування до категорії «куркулів» і «підкуркульників» із відповідним трактуванням зі сторони органів влади (див.: *Якубова Л.* Суцільна колективізація в селах етнічних меншин: 1930–1935 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.11. – К., 2004. – С.392–393).

⁶ *Stroński H.* Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. – Warszawa, 1998. – S.78.

⁷ *Dzwonkowski R.* Kościół katolicki w ZSRR 1917–1939: Zarys historii. – Lublin, 1997. – S.237; *Рубльова Н.* Ліквідація в Україні ієрархії римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4 (13/15). – С.311–330.

почалося виселення «куркульських елементів» (у тому числі з польських сіл) із прикордонних районів у північні місцевості СРСР⁸.

Згідно з даними всесоюзного перепису населення, з грудня 1926 р. в УСРР проживали (визнавали себе поляками) 476,4 тис. осіб (1,6% населення республіки), з яких 370 тис. були селянами⁹. Не можна не брати до уваги й самоідентифікацію поляків у досліджуваній час. Упродовж 1920-х рр. на Правобережжі гостро стояла проблема так званих «українців-католиків» – невизначеного в національному плані населення, яке змішувало національну належність із релігією. Треба зазначити, що ця проміжна під національним кутом зору група населення, особливо в подільських селах, була чималою. Офіційні радянські органи допускали її чисельність навіть до 600–700 тис. осіб¹⁰. Відомо, що частина з них (не без впливів наявних до 1930 р. польських бюро при партійних комітетах) у середині 1920-х рр. буде активно й не без конфліктів добиватися створення польських національних сільрад, польськомовних шкіл, інших національно-культурних закладів¹¹. Більшовицька влада в умовах реалізації національної політики серед нацменшин у багатьох випадках ітиме на задоволення цих вимог. Такий своєрідний процес реполонізації населення триватиме фактично до початку Голодомору в 1932 р. Завдяки цьому, а також через зміну ліберального курсу офіційної національної політики, початок антипольських репресій гострота навколо проблеми «українців-католиків» зникла.

Треба також ураховувати й моменти, пов'язані з мішаними сім'ями, які на польсько-українському пограниччі були поширеними через проживання по сусідству, культурно-мовну близькість обох народів. Визначення національної належності дітей (а вони часто й були найчисленнішими жертвами голодної смерті) створює додаткові труднощі.

⁸ Докл. див.: *Stroński H.* Represje stalinizmu... – S.173–177; *Поджур Р.* Селянські повстання початку 1930-х рр. на прикордонні УСРР // Регіональна історія України. – Вип.10. – К., 2016. – С.159–172.

⁹ *Хоменко А.* Національний склад людності УСРР: Популярний нарис за новітніми статистичними даними. – Х., 1929. – С.7; *Марочко В.* Територія Голодомору в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.18. – К., 2008. – С.53.

¹⁰ Див.: *Stroński H.* Ukraińcy-katolicy w latach dwudziestych // *Więź* (Warszawa). – 1993. – №8 (418). – S.75–85; *Нестеренко В.* «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // *Рамієтник Кіювський*. – Т.VII: Polacy na Podolu / Pod red. H.Strońskiego. – Кіюв, 2004. – S.173–180; *Тимова Н.В.* До проблеми «українців-католиків» на Поділлі у 1920–1930-х рр. // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. – Вип.35. – К., 2008. – С.66–86; *Рубльов О.* «Українці-католики»: феномен польсько-українського порубіжжя XIX–XX ст. // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*. – Вип.20. – К., 2011. – С.77–96.

¹¹ *Якубова Л.Д.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР: 20-і – перша половина 30-х рр. XX ст. – К., 2006; *Kurczak J.* Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939; *Стронський Г.Й.* Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті рр. – Тернопіль, 1992. Паралельно з проведенням українізації тодішня національна політика більшовиків передбачала й широкопланові заходи серед національних меншин. Головна їх мета – радянська та втягнення у процес «соціалістичного будівництва». Сучасні західні дослідники радянської національної політики 1920-х рр. не без дози захоплення називають її як «карнавал національностей», що вписувалося у загальний, доволі ліберальний, курс непу. Так, Т.Мартін із цього приводу визначив СРСР як першу у світі «імперію позитивної дії» («позитивної дискримінації») (див.: *Мартин Т.* Империя «положительной деятельности»: Нации и национализм в СССР 1923–1939. – Москва, 2012).

Беручи до уваги зазначені вище обставини ясно, що у випадку з польським населенням кількість жертв від голоду може бути лише приблизною. Поляки в УСРР повністю розділили трагічну долю інших національних груп, що випала їм у 1932–1933 рр.

Ще однією особливістю польського населення було проживання у західних прикордонних районах. Сусідство з II Річчюполитою безумовно впливало на їх поведінку. Як довідемося з документальних матеріалів, багато хто з них мав родичів по інший бік кордону, з якими велося жваве листування. Про життя «там» було також відомо завдяки контрабандистам, особливо в 1920-ті рр. Із донесень про настрої радянських поляків довідемося про їх наївну надію на допомогу від польської держави. У пам'яті ще живими були спогади про радянсько-польську війну 1920 р. і присутність легіонерів в Україні. Сподівання ці тим більше поширювалися, що радянська пропаганда не переставала твердити про «імперіалістичне оточення», «зазіхання буржуїв на першу у світі державу робітників і селян», плани «польських фашистів» «захопити Україну» тощо.

Голоду передував початок колективізації, у ході якої мали місце насильства, розкуркулення й позбавлення майна. Це все викликало опір, бунти, що місцями переростали навіть у повстання. Особливого масштабу вони набули у прикордонних районах, де, як зазначалося, разом з українцями проживало численне польське населення. Поширеними стали втечі людей до Польщі, так звані «хрестові походи» юрб селян із метою порятунку від радянської влади. Підтвердженням активної участі поляків у повстанських акціях стали заходи влади щодо виселення за межі республіки, арешти разом з іншими й польського населення вказаних районів. Так, у січні 1930 р. бюро Шепетівського окружного партії, беручи до уваги розпорядження з центру, ухвалило рішення про виселення 800 «куркульських сімей», у тому числі звітти, де поляки становили більшість мешканців – Лабунь, Понінка, Велика Березна, Плужне. Саме тут мали місце найбільш масштабні заворушення у вигляді масових бунтів і повстань, виходи з колгоспів, вимоги повернення зерна, реманенту. У с. Лабунь було заарештовано 80, у Плужному – 30, а усіх – 472 особи. До березня кількість ув'язнених сягла понад 2 тис., яким було винесено суворі вироки з розстрілом включно¹². Поряд із названими часто фігурували й інші польські населені пункти – Хотень Плужанського, Цмівка й Судимонт Шепетівського, Буртин і Новоселиця Полонського районів¹³.

Однак по мірі розгортання каральних дій ОДПУ, подеколи навіть із залученням військ, опір удавалося придушити. «Утихомирнення» села досягалося й з допомогою суто тактичних методів у вигляді тимчасових відступів від форсованих темпів колективізації. Як відомо, це стало можливим після появи 5 січня 1930 р. у «Правді» сталінської статті «Запаморочення від успіхів». На час початку «продовольчих труднощів» у 1932 р. влада цілком опанувала ситуацію. Найбільш заможні й активні елементи села перебували поза ним –

¹² Слободянюк П.Я. Голодомори в Україні як засіб винищення українства // Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Хмельницька область. – Ч.1. – Хмельницький, 2008. – С.10.

¹³ Там само. – С.70.

у бупрах, тюрмах, на висланні. Жорстоке покарання за виступи 1930–1931 рр. послужили для селян переконливим аргументом «сидіти тихо». Та й в умовах недоїдання, опухання й виснаження організму люди ставали фізично менш активними. Кожен у цих екстремальних умовах концентрувався винятково на долі своїх близьких і рідних, борючись за фізичне виживання.

Окремо слід сказати про тодішніх так званих «активістів» – головних виконавців розпоряджень «згори» щодо колективізації та хлібозаготівель. Переважно це були люди, наділені владою – очільники сільрад, колгоспів, комбідів, секретарі партійних і комсомольських організацій, а також уповноважені з районів, делеговані як «буксирні бригади» з міських підприємств. Найбільше про них згадується у спогадах свідків, котрі, можливо наївно, убачали в них причини своїх бід і страждань, оскільки були в безпосередній близькості до них. Це їх називали «червоними мітлами», «червоними чортами». Хоч вони й виконували розпорядження вищих органів, однак на практиці вносили чимало власної креативності у знущання над селянами. При цьому на поверхню виходили їхні психофізичні особливості, риси характеру. Це був свого роду зірковий час цих людей, котрі здобули таку владу над односельцями, що могли розпоряджатися їхніми долями, а в кінцевому рахунку – і життями. Режим, відповідно, матеріально їх мотивував. Крім цього, вони мали немало моральних та матеріальних зисків, які одержували нерідко шляхом безправних дій, на що та сама влада закривала очі. По суті, становище активістів теж не було найлегшим, адже над ними стояли районні органи, які у жорсткий спосіб вимагали виконання спущених їм з округи та області завдань¹⁴. Останні, своєю чергою, одержували директиви з Харкова чи Києва. А на вершині радянської піраміди був, звичайно, Кремль і Й.Сталін. Така суперцентралізація влади становила сутність сталінізму.

На Поділлі

У Подільському краї найчастіше зустрічалися мазурські поселення, дрібношляхетських було менше, а подеколи були й мішані. В окремих районах відсоток поляків становив значну кількість.

Табл. 1

Райони Вінницької області з найбільшою кількістю польського населення станом на літо 1932 р.¹⁵

Район	Усього населення	У тому числі поляків	Частка поляків (%)
Волочиський	79 300	18 919	18,0
Городоцький	92 600	17 070	18,4
Полонський	76 700	9776	12,7

¹⁴ Нагадаємо, що з 1920 р. радянська Україна поділялася на губернії. У квітні 1923 р. в їх складі замість 102 повітів утворено 52 округи. У 1925 р. губернії скасовано й до вересня 1930 р. в УСРР існували округи та райони, до лютого 1932 р. – лише райони, надалі – області та райони.

¹⁵ Складено за: Державний архів Вінницької області. – Ф.П-136. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.122–125.

Бердичівський	127 700	11 320	8,9
Махнівецький	52 000	9098	17,5
Козятинський	89 900	4248	8,5
Летичівський	78 300	7243	9,0
Янушпільський	48 330	6138	12,3
Теофіпільський	83 600	6129	7,3
Ярмолинецький	40 700	6540	16,0
Копайгородський	73 800	7991	10,8

Подані в табл.1 дані тим цікавіші, що вони походять від самих радянських органів у початковий момент Голодомору. Водночас вони наочно свідчать про згаданий процес реполонізації. Указана кількість поляків у певних районах виявляється від 3–4% до 5–7% більшою від тої, яку можна побачити за переписом 1926 р. Напевно, деяку кількість цього зростання слід віднести на природний приріст, що мав місце за останні сім років. Але основне, усе-таки, те, що серед згаданих «українців-католиків» відбувалися самоідентифікаційні визначення саме на користь поляків. Не можна скидати з рахунків і позитивні наслідки процесу радянзації, розгорнутого серед польського населення більшовиками, особливо в культурно-освітній галузі.

Хоч Поділля й не належало до зернових регіонів і тут хлібозаготівлі не набули тотального характеру, однак це не означає, що продовольчі труднощі були відсутніми. Як засвідчують архівні матеріали та спогади свідків, населення серйозно потерпало від нестачі продовольства, і навіть помирало. Так, у селах Волочиського району, що знаходилися близько до державного кордону з Польщею, згідно з сьогодняшніми даними, від голоду вмерли: Бокіївка – 34, Війтівці – 103, Велика Бубнівка – 81, Зелена – 13, Купіль – 333, Лонки – 3, Писарівка – 15, Яхнівці – 26, Тарноруда – 6 осіб¹⁶. У цих селах відсоток поляків становив 40–80% усіх мешканців.

Значно більше жертв, що, певною мірою, можливо, завдячується більшою ретельністю сьогодняшніх дослідників, занотовано у сусідньому Проскурівському (нині – Хмельницькому) районі – 3800 осіб. Із них у польських селах померли: Мацьківці – 43, Рідкодуби – 113, Фельштин (Гвардійське) – 3, Чорний Острів – 69, Шаровечка – 51, Гречани – 155, Шарівка – 13 осіб¹⁷. Серед зазначених населених пунктів дещо несподівана чимала кількість жертв у Гречанах – великому селі, що знаходилося біля самого Проскурова. Частина місцевих поляків, окрім землеробства, працювали на залізниці та в депо, де

¹⁶ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С.389. У середині 1990-х рр. автор разом із дослідницькою групою з Польської академії наук під керівництвом проф. Я.Рігера під час польових досліджень говорив польських сіл Поділля побував у них. Багато старших людей, котрі до 1935 р. відвідували місцеві польськомовні школи, часто говорили про смерті односельців від голоду. Пам'ятається, як на прохання показати місце захоронення цих жертв було вказано на певну місцину, геть зарослу чагарниками. На питання польських науковців, чому тут немає пам'ятника чи бодай хреста, місцеві люди тільки знизували плечима та ніяково відводили очі. Давався звнаки посіяний ще в радянський час страх. На сьогодні ситуація змінилася – майже повсюдно на цвинтарях установлено стели та пам'ятні знаки із зазначенням кількості загиблих від голоду, репресованих у період сталінізму односельців.

¹⁷ Там само.

одержували заробітну плату, а машиністи, крім цього, – ще й продовольчий пайок. В окремих із цих сіл поляки становили абсолютну більшість (див. табл.2). Незважаючи на близькість до Проскурова, жителі цих польських мазурських сіл мали з містом відносно небагато контактів. У місті промисловість не розвивалася, переважали дрібні єврейські ремісничі майстерні й заклади торгівлі. Тут розміщувалося чимало окружних державно-партійних інституцій. А фактор близькості державного кордону спричинив наявність військових частин, численного апарату ОДПУ–НКВС.

Табл.2

Чисельність поляків у деяких селах Проскурівського району (1931 р.)¹⁸

Село	Загальна кількість мешканців	Із них поляків	Частка поляків (%)
Гречани	3824	3800	99,4
Шаровечка	1985	1985	100
Мацьківці	1302	1302	100

Жителька Шаровечки Ганна Клач (дівоче прізвище – Беляк), 1923 р. нар., запам'ятала з тих років, як «на вулицях, на городах, у хатах – скрізь можна було побачити мертвих. Хто старший, знесилений упаде, той лежить і чекає смерті. А на дітей неможливо було дивитися. Як вони простягали рученята, просили їсти! Сусідські діти померли від того, що з'їли свіжого хліба. Старші спекли плячок із просяної полови і доки прийшли батьки, то всі діти померли від завороту кишок»¹⁹.

Від голоду вмерли двоє братів Кароліни Михалець (Длугаш) із цього самого села Шаровечка. Її батьки відмовилися вступати до колгоспу й усуспільнювати своє, добуте багаторічною працею, майно, маючи на утриманні сімох дітей. За це сім'ю незабаром було «розкуркулено», майно забрано, а батька на 3 роки кинули до в'язниці. Залишена напризволяще родина терпіла голод, старші сестри опухли, а молодші – до краю схудли. Але справжнє горе прийшло тоді, коли в один день померли двоє братів: Броніслав (14 років) і Казимир (7 років).

«Казимир помер у хаті ранком, – стверджує сестра, – а Броніслава мама послала до тітки в Гречани. Тітка могла нам дати що-небудь поїсти. Він, голодний, дійшов до першої у полі копиці соломи й присів віддихнути. Так він більше не підвівся. Ввечері люди дали знати нам, що наш Броніслав мертвий у копиці лежить. На ранок у нас були похорони. Разом ховали двох братиків. Так і почали кожного дня підводи вивозити мертвих. По кілька чоловік на день, без труни. Сусіди наші, чоловік і жінка, померли разом, в один день. Залишили троє малих діток. Вони якось вижили. Їли все підряд, збирали зелень, бур'яни»²⁰.

¹⁸ Складено за: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1991. – Арк.64.

¹⁹ Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Хмельницька область. – Ч.1. – С.653.

²⁰ Там само. – С.650.

Броніслава Буданова (Бондар) із сусіднього села Мацьківці засвідчила, що в них було створено колгосп імені Ф.Дзержинського:

«Ще тоді казали, що ми поляки, і він поляк. Але тоді люди мали свою землю, коней та іншу худобу і не хотіли це все віддавати до колгоспу. Та, коли почали “розкулачувати” народ, забирати майно, хліб, худобу, то почали люди вступати до колгоспу. Хто не пішов до колгоспу, то страшенно бідували. Пухли з голоду і помирали цілими сім'ями. [...] Ми, діти, ще того не розуміли. Але коли я на власні очі побачила, як померли двоє людей, то зрозуміла, що діється. Мені тоді було 8 років. Була моя черга йти з братом Казимиром до ідальні за кулішом. Під тином біля тої ідальні сиділо двоє літніх людей – чоловік і жінка. Вони були страшні, опухлі. Ледь шепотіли вустами, не могли навіть поворухнутися. Не пройшло і півгодини, коли ми поверталися назад. Ті люди вже лежали мертві»²¹.

Трохи на південь, у Городоцькому районі, як встановлено до цього часу, від голоду вмерло 210 осіб: у Городку – 7, Немиринцях – 23, Юринцях – 34²². Серед них, безумовно, були особи польського походження. Як засвідчують збережені архівні документи та спогади свідків, у 1932–1933 рр. жителі району зазнавали надзвичайних злиднів, знуцань, беззаконня від влади. Так, наприклад, у с. Жижчинці 1933 р. було забрано все зерно в індивідуальному секторі та в колгоспі. Але скоро спеціальна група за участю працівників ОДПУ й активістів повторно з'явилася у селі, учинивши ревізії у хатах із метою пошуку нібито схованих припасів. При цьому нищили жорна, у млинах забирали половину зерна від селян, хоч це був заробіток на трудодні. Подібні заходи поставили людей у скрутне становище. «Якось вдалося обсіяти поля, – згадував житель села Володимир Теклюк, – але обробляти посіви не було кому. Вичерпані й опухлі люди пересувалися як тіні. До їжі вживали всього: лободу, буряки, зелені яблука, листя й ін.»²³.

Поширеним явищем у ті роки ставали масові крадіжки домашньої птиці, худоби, сільгоспродукції. Поляк із Городка Володимир Малецький запам'ятав такий випадок:

«Біля хати сестри посадили картоплю. Ночами пильнували, що їй ніхто не викопає. Навіть спали біля неї на тапчані. Одного разу встали дуже рано – було холодно і моросив дощ. Картопля починала цвісти. На наше здивування усі кущі хтось вночі викопає на всій ділянці. Злодія знайшли недалеко у рові. Не міг втікати, бо був дуже опухлим. На вигляд було йому біля 35 років. Картоплю мав біля себе. Побачив нас і злякався, що буде покараний. Мама сказала, щоб підняти його з землі, допомогла взяти мішок із картоплею на плечі та промовила: “Іди собі, чоловіче...”

²¹ Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Хмельницька область. – Ч.1. – С.643.

²² Там само. – С.381.

²³ Голод 1932–1933 рр. на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки. – Хмельницький, 1993. – С.61.

Пам'ятаю, як він дуже плакав, розглядався здивовано, що ми йому не зробили кривди. Ми швиденько посадили кущі знову у землю, маючи надію на урожай»²⁴.

Не завжди крадіжки закінчувалися подібним чином. Частіше пограбовані вдавалися до жорстоких самосудів і покарань винних. У селі Заліссі Полонського району якийсь Стефан Соболевський украв у колгоспі жеребця, зарізав його, зняв шкуру, а м'ясо з'їв. Але скоро був спійманий колгоспними активістами, котрі, як покарання, зашили його у жереб'ячу шкуру, волочили по селу й били аж до смерті²⁵.

Зіткнувшись із масовими втечами населення прикордонних районів до сусідньої Польщі, більшовики посилили контроль і режим на кордоні, значно збільшили кількісний склад дозорів. Але гнані голодом люди все рівно переходили Збруч. За свідченням Ганни Казимирової (1914 р. нар.) із Копачівки Волочиського району, її односельцеві Йосипові Слободі аж 16 разів удавалося переходити до Польщі, звідки він приносив для голодуючої сім'ї хліб, борошно, крупи²⁶. Унікальний випадок описала Меланія Туз (1909 р. нар.) зі с. Юринці, що біля Сатанова:

«Вздвож річки Збруч проходив кордон між СРСР і Польщею. Я, коли приїздила додому, перетинала з іншими хлопцями і дівчатами кордон уночі. Йшли через Збруч босі у будь-яку пору року. Несли в села Калагарівку, Саджівку (на польському боці – Г.С.) віск, одяг, тканину, яку привозила з Могилева мамі та сестрам на спідниці. Це все міняли на їжу. Одного разу, коли перетинали кордон, прикордонник побачив групу людей. Він вистрілив, убив Швидюка Івана, жителя с. Юринці. Його наречена Піндак Ольга кинулась на того прикордонника, перегризла з відчаю йому горло. На другий день казали, що то вовки напали на людей та загризли їх»²⁷.

А у цей час у селі Яхнівці...

Яхнівці – велике село Волочиського району, розташоване недалеко від тодішнього держкордону. Поляків у ньому було близько 65%. До початку 1930-х рр. справи у селян ішли непогано. Однак із початком колективізації все кардинально змінилося. Перебіг подій можемо простежити на основі збережених та опублікованих документальних матеріалів, які стосуються цього села, а саме донесень начальника Волочиського прикордонного загону до районного комітету партії. Вони можуть бути наочним зображенням повсякденного

²⁴ Malecki W. Biografia Polaka z Gródka // Rota (Lublin). – 1993. – №1 (90). – S.113.

²⁵ Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932–1947: Relacje / Red. R.Dzwonkowski. – Lublin, 2004. – S.197.

²⁶ Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Хмельницька область. – Ч.1. – С.430.

²⁷ Там само. – С.465. До речі, авторка цієї інформації зазначала, що місцеве населення нав'язувало приятельські контакти з червоноармійцями, котрі охороняли кордон, чим і користувалися при перетині Збруча.

життя конкретного села в період колективізації й голоду. Цікаво, що начальник загону виступає ніби стороннім спостерігачем, не маючи безпосереднього відношення до колективізації, хлібозаготівель, податків. Для нього найголовніше – політичні настрої населення, адже тут, усього за декілька десятків метрів, пролягає лінія кордону (ширина Збруча лише 5–7 м) не тільки між двома країнами, СРСР і Польщею, але й між двома непримиренними світами – капіталізмом і соціалізмом.

Зі змісту донесень випливає, що прикордонна служба була добре поінформована про події у селі та настрої людей. Разом із цим її шеф занепокоєний станом справ і політикою партії на селі, стилем керівництва місцевих активістів, наслідком чого стало погіршення матеріального становища, голодування селян, зростання беззаконня й насильства зі сторони влади. Комендант прикордонного загону, як можна зрозуміти, найбільше побоювався повторення бунтів і росту еміграційних настроїв серед жителів надзбручанського села. Стимулом його звернень до партійної влади було запобігти цим ексцесам.

Уже в першому донесенні влітку 1932 р. начальник Волочиського прикордонного загону військ ДПУ Морозов звертає увагу на «викривлення лінії партії» щодо хлібозаготівель із вини місцевих активістів й уповноваженого з району. Виявляється, що в колгоспників та індивідуальних господарів окрім зерна насильно забирали також і те, що не підлягало хлібоздачі – борошно, крупи, сухарі. Фактів наводилося багато. Так, у бідняка 70-річного Іллі Леха було вилучено 7 пудів (1 пуд = 16,38 кг) жита, заробленого ним на трудовні в колгоспі, 1 пуд сухарів. Після скарги до сільської ради, зазначено в документі, старому було повернуто тільки сухарі, а жито конфіскували «як куркульське»²⁸.

Наводилося декілька фактів «неправильного» вилучення у селян домашньої худоби в рамках обов'язкової здачі м'яса. Повідомлялося, що в багатодітній сім'ї відібрали навіть дїйну корову. Як факти безправ'я подавалися вчинені місцевими активістами арешти 16 (13 чоловіків і 3 жінок) осіб, яких тримали в погребі. Серед активістів найбільше відзначився голова сільради Петро Дрозд («Моя влада, що хочу те і зроблю»), який самочинно вдавався до арештів односельців, збільшував податки, вилучав запаси продовольства, позбавляв права на користування землею індивідуальників. Із приводу останнього, в Яхнівцях до травня 1933 р. 166 га землі лежало без обробітку, а людям у цей час бракувало їжі. Унаслідок такого беззаконня люди масово виходили з місцевого колгоспу (на 29 липня 1932 р. вже було подано 90 заяв)²⁹.

Але ще один наслідок, страшніший за все це – голод – не примусив себе довго чекати. Про це довідуємося з повідомлення того ж коменданта Морозова до райкому партії від 7 травня 1933 р., в якому вже йшлося про фіксацію факту відсутності харчових продуктів в Яхнівцях (29 сімей) та у селі Кушнірівка (15 сімей), у результаті чого люди опухають і вмирають. При цьому зверталася увага, що голодують сім'ї колгоспників, які мають вироблених понад 300 трудовнів кожна. Але, скоріше всього, колгоспні комори були порожніми через те,

²⁸ Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Хмельницька область. – Ч.1. – С.232.

²⁹ Там само. – С.233.

що держава вилучила все зерно. Морозов наполегливо просив райком негайно надати харчову допомогу названим прикордонним селам, додаючи також список голодних селян³⁰.

Із наступної інформації від середини травня 1933 р. довідуємося про катастрофічний стан колгоспних коней в Яхнівцях. Через відсутність фуражу їх неможливо залучати до польових робіт, а впродовж квітня – середини травня здохли вже 20 тварин. «У зв'язку з тяжкою ситуацією у колгоспі с. Яхнівці, – читаємо наприкінці документа, – не виключена можливість назрівання еміграційних тенденцій (курсив наш – Г.С.). Тому просимо районний комітет партії і РВК замінити керівництво цього села, зміцнивши його більш працеспроможними товаришами. Одночасно просимо прийняти міри для надання матеріальної допомоги потребуючим колгоспникам цього села»³¹.

Ще більшого трагізму події у селі набули наприкінці травня 1933 р. (донесення від 29 травня). Морозов повідомляв районні партійні органи про те, що впродовж одного дня тут померли 4 людини у віці від 45 до 50 років, 29 сімей не мали що їсти, а 22–23 родини опухли від голоду. Колгоспники категорично відмовлялися виходити на роботу в поле, заявляючи, що не мають їжі й за дармо працювати не будуть («панщина»). Як можна судити, в Яхнівцях сталися певні зміни – попереднього голову сільради заарештували, але новий «не проявляв належної ініціативи». Знову, як і в попередніх донесеннях, звучало прохання про надання колгоспникам матеріальної допомоги та «зміцнення кадрового активу» села³². Уже в наші дні було встановлено, що у с. Яхнівці від голоду у зазначений час загинули від 26 до 50 осіб.

Треба зазначити, що описані події в одному селі можна визнати типовими в тодішній час у прикордонних районах. Незважаючи на труднощі тут принаймні хтось «третій» – начальник прикордонного загону, намагався втручатися з метою виправлення грубих способів трактування людей, надання їм продовольчої допомоги. У місцевостях, що знаходилися поза цими районами (а таких було значно більше, ніж одні Яхнівці), ситуація складалася значно трагічніше...

Страшний 1933-й рік

На сьогодні чи не найбільше свідчень про жертви голоду серед польського населення маємо з Полонського району, що на Хмельниччині. Завдячувати цим треба П.Ящуку – місцевому лікареві, який упродовж 1985–1995 рр. старанно записував спогади земляків про пережиті голоди 1930–1940-х рр. Зібрані ним матеріали було опубліковано у двотомній книзі³³, де вміщено

³⁰ Там само. – С.257–258.

³¹ Там само. – С.278.

³² Там само. – С.259.

³³ Портрет тертяви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах / Авт.-упор. П.Яшук. – К.; Нью-Йорк, 1999. Окрім свідчень очевидців тут уміщено іменні списки померлих від голоду жителів району, а також репресованих у період сталінізму. Зазначимо, ці списки складалися у сільських радах із часів горбачовської «перебудови» за участі громадських активістів, що до певної міри спростовує усталене твердження про запізнілість процесу демократизації й дерадянзації «тих, за Збручем».

337 свідчень людей, з яких значна частина (майже 150) належать місцевим полякам³⁴. У Полонському районі й по сьогоднішній день проживає численна польська спільнота.

Завдяки подібним громадським ініціативам, а також державним заходам удалося встановити, що кількість жертв від голоду на Полонщині сягала понад 3 тис. осіб. У польських селах 1932–1933 рр. голодною смертю померли: Буртин – 94, Горошки (зараз Полонне) – 118, Ново-Лабунь – 83, Ново-Полонне (сьогодні місто Полонне) – 44, Полонне – 507, Новоселиця – 148, Новоселиця Польська – 52, Понінка – 261 особа³⁵.

Як довідуємося зі спогадів жителів, найбільше постраждали ті, хто не вступав до колгоспів. Продовольчу ситуацію вдавалося дещо пом'якшувати завдяки наявним підприємствам. У Понінці, наприклад, на місцевій паперовій фабриці робітники одержували хлібні пайки: 600 г на працюючого і 200 г на члена сім'ї. Крім цього, тут функціонувала їдальня, і хоч їжа була поганою («муку заливали окропом»), це дозволяло пережити найгірші часи. Підприємство працювало на соломі, робітники знаходили в ній залишки зерна й також якимось рятувалися від голоду. Однак забезпечення продовольством працівників фабрики не було постійним. Так, уже в березні 1933 р. повідомлялося, що на підприємстві мали місце 41 випадок опухання робітників через недоїдання³⁶. У колгоспах подекуди також організувалися пункти харчування безпосередньо на полі для працюючих – під час посівної, на жнивях. Селяни одержували суп, кашу, тюльку, хліб³⁷.

У сім'ї жительки Понінки Ганни Соболевської, 1909 р. нар., під час голоду померли семеро осіб – батько, брати, сестри. На цвинтарі, як вона згадує,

«в ями клали шарами мерців, тільки соломкою перестеляли. [...] Таке робилося, що не стало багато людей. Порожні хати розбирали і забирали. То в десятки не вбрати тих, що помирали, то сотнями мерли з голоду в селі. Більше з моїх в сім'ї помирали з голоду на початку, то ще труни робили для них, а пізніше, то вивозили фурами мерців без трун, без нічого, і закопували в одну яму. Та й все. То пекло було. І всі мовчали, бо то хтось деь щось скаже – вже його нема»³⁸.

Ще один свідок – Броніслава Зеленська (1904 р. нар.) з села Буртин, разом з іншими вказувала, що вилучення в односельців зерна, решти сільськогосподарських продуктів проводили місцеві активісти з сільради. При цьому вони часто вдавалися до насильств над людьми, принижень, розкрадання майна.

Фактом було існування тут аж до недавнього часу різного роду артефактів (пам'ятників, погрудь, назви вулиць і населених пунктів тощо) радянської епохи не тільки в містах, але й по селах.

³⁴ Частину свідчень поляків було перекладено на польську мову й видано окремою книгою: *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932–1947: Relacje*. – Lublin, 2004.

³⁵ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – С.385.

³⁶ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Вінницька область. – Вінниця, 2008. – С.984.

³⁷ *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932–1947: Relacje*. – S.182.

³⁸ Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. – Кн.2. – С.7.

Вони самочинно встановлювали розміри хлібозаготівлі, визначали кару за невиконання. Щодо покарань, то зазвичай це було збільшення в декілька разів податку, а за несплати – конфіскація майна включно з хатою та продаж його з молотка. Найбільше прикростей зазнавали селяни, які вперто не хотіли вступати в колгосп.

«Мої сусіди всі вимерли з голоду. Була, казали, Бицьова хата, то в ній померло шість душ і лежали в хаті (прізвище – Орусський) два сини, дві дочки і батьків двоє, аж запах, що не перейти вулицю біля тої хати. Сім'я Стаська Муравського вимерла до ноги: двоє дітей і їх двоє, такі ще молоді були. Камільовського Зигмунда два рідні брати померли з голоду за один день: Станіслав – семи років і Антін – восьми років... Не ховали, хай мені Бог простить, а кидали в яму на цвинтарі як худобу. Свинцицький Адольф помер з дружиною і дочкою, але наперед батьки з'їли дочку. Ой Боже... Навроцькі два брати померли з голоду, хоч і корову мали, а батьків їхніх репресували ще у 1929 р. Як ми вижили, я не знаю. Бог так нам дав. А та банда (активісти – Г.С.) ходили по селу і останнє забирали»³⁹.

Доведені до крайнощів, люди вживали в їжу все, про що йдеться у свідченнях жительки села Буртин Стефанії Соболевської (1916 р. нар.):

«І собак їли, і котів ловили, їли все, що хто бачив. Коні колгоспні здихали – їли, сама на свої очі бачила: сидить біля тої здохлятини чоловік і ті кості обгризає. А що казати... Ляскавку, кропиву, липовий цвіт, листя липи, лободу... Дуже багато вимерло людей у Буртині, і всі вони на Крижовому цвинтарі, до голоду його там не було. [...] Ми жили на хуторах в Буртині. Той хутір, що жили мої батьки, звався Грабовий, там жило дев'ять господарів, було дев'ять господарів – нема. Решту, хто не вмер з голоду, вислали – Муравських, Єзерських»⁴⁰.

Як згадувалося, у прикордонних районах продовольча ситуація не була такою поганою, як в інших місцях на схід від Збруча. Одначе у травні 1933 р., як можна судити з документів, і про що згадувалося у селі Яхнівці, становище загострилося й тут. Зокрема в Мурованокуріловецькому районі у 7 селах нараховувалося 450 голодуючих (300 дітей), у згадуваному Проскурівському «продовольчі труднощі» переживала 21 сільська рада (755 осіб), на Славутчині – 4 села (177 сімей), Кам'янецьчині – 11 сіл (1170 осіб)⁴¹.

У липні 1933 р. у Славутському районі було зафіксовано понад 350 випадків висипного та 150 – черевного тифу, кількість голодуючих серед колгоспників збільшилася до 4520 сімей, у тому числі 2547 потребували негайної допомоги, 2135 голодували й опухли, а 229 померли. Хоч влада і прийшла з допомогою, але на 1 особу було видано тільки 1,7 кг зерна, що ненадовго

³⁹ Там само. – С.27.

⁴⁰ Там само. – С.38.

⁴¹ Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів / Упор. Р.Я.Пиріг [та ін.]. – К., 1990. – С.511.

поправило становище людей⁴². Із загальної кількості – 8 тис. одноосібних господарств – було потерпілих від голодування 4306 сімей, із них гостроголоду ючих – 2788 сімей, опухлих – 3412 осіб, померлих – 689⁴³. Згідно з сьогоднішніми даними, у названому районі під час Голодомору померло 1200 людей⁴⁴. Додамо, що тоді на Славутчині національна структура виглядала так: українці – 82 686 осіб, росіяни – 1265, євреї – 10 461, поляки – 7004, німці – 274, чехи – 771⁴⁵.

У прикордонному селі Чорна Чемеровецького району на Хмельниччині влітку 1933 р., як згадував поляк Йосиф Павлуцький, після примусової хлібоздачі люди практично залишилися без їжі. Результатом стало масове голодування серед селян. Тільки на його вулиці тоді померли 10 осіб, у тому числі його батько – Франц Павлуцький⁴⁶.

У селі Листопадівка Бердичівського району, де майже всі мешканці були поляками, і де було організовано одну з перших польських національних сільрад, улітку 1933 р. від голодної смерті померли декілька сімей. Серед них, зокрема, Кароль Блонський (78 років) і його дружина Броніслава (76 років), син Анатоль (26 років), його двоє дітей – Вікторія (2,5 років) та 7-місячне немовля. Жертвами голоду стали також члени багатодітної сім'ї Закшевських – сестриблизнючки Міля й Діонізія (14 років), Вінцент (4 роки), Броніслав (2 роки). Від голоду, імовірно, померла і їхня мати – Юзефа Закшевська, котра не була членом колгоспу. У переліку померлих зазначено також Аґнешку Захаревич (44 роки), Міхала Камінського (інвалід), Вінцента Шульца (20 років)⁴⁷.

У чималому селі з переважаючим польським населенням – Великі Нізгурці – цього ж району від голоду загинули 65 мешканців⁴⁸. У Самгородку серед майже 70 померлих виявилось також чимало місцевих поляків. Наприклад, у сім'ї Каленських – дід, бабуся, син, невістка та їхні 8 дітей; Юстин Скордзієвський (27 років), його дружина та 6 дітей; Фелікс Костецький із дружиною і 2 дітей⁴⁹. У ще одному відомому селі з переважаючим польським населенням – Сусли Володимир-Волинського району на Житомирщині, де на 1927 р. нараховувалося 1050 поляків серед 1265 всіх мешканців⁵⁰, кількість жертв на 1933 р. становила 98 осіб. Удалося встановити імена 81 людини – Емілія Анджеєвська, Броніслав Бучинський, Юзеф Войцеховський, Єлизавета Вручинська, Якуб Козакевич, Томаш Левицький, Кароль Монжеєвський та ін.⁵¹ Село Корчак, що поблизу Житомира, де 1928 р. було 65 дворів, 320 душ,

⁴² Голод 1932–1933 рр. на Хмельниччині... – С.23.

⁴³ Слободянюк П.Я. Голодомори в Україні як засіб винищення українства. – С.10.

⁴⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – С.386.

⁴⁵ Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Хмельницька область. – Ч.1. – С.370.

⁴⁶ Голод 1932–1933 рр. на Хмельниччині... – С.42.

⁴⁷ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – С.328.

⁴⁸ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Житомирська область. – Житомир, 2008. – С.282–283.

⁴⁹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – С.337–340.

⁵⁰ Польські поселення Житомирщини: Довідково-інформаційне видання. – Житомир, 2011. – С.112.

⁵¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Житомирська область. – С.554–556.

з яких 290 становили поляки⁵², за невиконання плану хлібозаготівлі занесли на «чорну дошку». На сьогодні тут відомі імена 6 померлих від голоду⁵³. На хуторах довкола Житомира проживало багато поляків, які завдяки своїй праці ніколи не знали нужди. Однак із початком сталінської колективізації їхнє життя кардинально змінилося в негативному плані. Прикладом може бути доля сім'ї Зофії Рудницької (дівооче прізвище – Войнаш), сьогодні жительки Першотравенська Баранівського району, діда якої, заможного та працелюбного Петра Статкевича з хутору Омецінського, було «розкуркулено», старших синів вислано на Північ. Мати для порятунку відкопала сховані у саду весільні обручки й золоті кліпси, за які в «Торгзіні» змогла купити торбину круп та борошна і на плечах за 16 км принесла додому. Хтось з активістів побачив це й увечері торбину забрали до сільради.

«Ціле життя, – написала З.Рудницька, – мама згадувала цей страшний (1933-й – Г.С.) рік. Як просила у сусідів лушпиння з картоплі, додавала до нього кору липи, вільхові шишки, все протирала і пекла коржі. Діти їли, хвалили, що добрі, а батьки плакали з горя. Тато старався хоч щось заробити шевським ремеслом. Так і вижили, зберегли своїх трое дітей і трое племінників. [...] В голодовку помер мамин брат Ян, чоловік сестри Юзефи – Людвік Омецінський, найменший татів брат – Філіп Войнаш і багато інших хуторян»⁵⁴.

У Мурованокуриловецькому районі на Вінниччині у с. Вербовець (польська сільрада) від голоду померли 77 осіб. А у сусідньому Сніткові кількість жертв становила понад 100⁵⁵. Імовірно рекордну кількість голодних смертей занотована в Мурафі Шаргородського району – 391 людина. Це село відоме своїми польськими традиціями, у першу чергу бароковим домініканським костелом. До війни тут нараховувалося 6,4 тис. віруючих, включно з мешканцями навколишніх сіл⁵⁶. Під час голоду поляки гинули цілими родинами: Бернацькі (21 особа померла), Шпаки (19), Паянки (17), Кардаші (11), Кулики (13), Плонсаки (13), Лайдацькі (6) та багато інших. Наймолодший серед померлих Аделі Ковальчук виповнився заледве 1 місяць, а найстаршою виявилася майже 90-літня Марія Кушнір, котра, як підкреслено в документах, не мала їжі⁵⁷.

Голодні люди для порятунку ночами виходили на колгоспні поля й намагалися зривати колоски з дозріваючим зерном. Але лани пильно стерегла озброєна варта, а на додаток, згідно з відомим законом від 7 серпня 1932 р., «за розкрадання соціалістичної власності» винних суворо карали з дітьми включно.

⁵² Польське поселення Житомирщини. – С.82.

⁵³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Житомирська область. – С.396.

⁵⁴ Рудницька З. Фамілія // Pamiętnik Kijowski. – Т.IX: Polska rodzina na Wschodzie. – Kijów; Ternopol, 2008. – S.378, 381.

⁵⁵ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Вінницька область. – С.458, 460–462.

⁵⁶ [Електронний ресурс]: https://uk.wikipedia.org/wiki/Костел_Непорочного_Зачаття_Пресвятої_Діви_Марії

⁵⁷ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Вінницька область. – С.809–811.

У липні 1933 р. жителі села з переважаючим польським населенням Підлісний Мукарів Дунаєвецького району Марія Кушлінська й Антоні Колісник вижали в полі 20 кг колосся, за що були засуджені, відповідно, до 10 й 8 років тюрми⁵⁸.

Територією голоду не без підстав прийнято вважати сільські місцевості, але доступні матеріали засвідчують, що продовольчі проблеми під час Голодомору, навіть зі смертельними випадками, спіткали й міста УСРР. Особливо це стосувалося неіндустріального Правобережжя, де забезпечення продовольством, промисловими товарами не належало до першочергових завдань. Серед жертв голодної смерті в основному були селяни, попри рогатки та відсутність паспортів, удавалося якось прослизнути до міст задля порятунку. Немало було також жертв – в'язнів тюрем, часто теж вихідців із села, де погані санітарні умови й харчування сприяли загибелі людей. У лютому 1933 р. Вінницький обласний комітет партії повідомляв до ЦК КП(б)У про виснаження та опухання робітників на підприємствах в Полонному, Дунаївцях, Бердичеві. Важкою ситуація була й у містах Київської області – Житомирі, Ємільчиному, Городниці, Олевську⁵⁹. Значний відсоток тут серед жителів становили поляки. Так, у Житомирі, де за переписом 1926 р. проживало 76,6 тис. населення, поляків було 7,4%⁶⁰. Згідно зі статистичними даними (а в містах факти смерті фіксувалися ретельніше, ніж у селах), у 1933 р. в місті померли 5975 осіб (у 1932 р. – 2040). Серед них 761 людина – це мешканці інших районів, 358 – вихованці дитячих будинків, 245 – утриманці двох будинків для хронічних хворих та інвалідів, 1109 – ув'язнені виправно-трудових будинків та установ, 76 – жебраки, 554 – невідомі (серед них також могла бути значна частина мешканців прилеглих сіл), 229 – червоноармійці. За національністю вони поділялися: українці – 5687 (70,95% усіх померлих), євреї – 1258 (15,69%), поляки – 627 (7,82%), росіяни – 283 (3,53%), німці – 91 (1,13%), чехи – 20, білоруси – 22, інші – 27⁶¹. Причини смертей подано тільки за 1933 р. Згідно з ними, 2072 особи безпосередньо померли від голоду (765 – авітаміноз і 1307 – виснаження)⁶². У Бердичеві на 9 підприємствах міста в березні було зафіксовано 239 випадків опухання робітників. Тоді ж 5 людей померли, а в дитячих садках кількість загиблих дітей становила 31. Батьки, не маючи змоги забезпечити їжею своїх дітей, масово підкидали їх до дитбудинків, залишали на вулицях та інших місцях. У Бердичеві тільки за чотирнадцять днів березня 1933 р. було підкинута 18 дітей⁶³. Голод таким чином виявляв ще одне своє непривабливе обличчя...

⁵⁸ Голод 1932–1933 рр. на Хмельниччині... – С.54.

⁵⁹ Голод 1932–1933 на Україні. – С.160, 423, 436–437.

⁶⁰ [Електронний ресурс]: https://uk.wikipedia.org/wiki/Населення_Житомира

⁶¹ Махорін Г., Копійченко Л., Тіміряєв С. Голодомор 1932–1933 рр. на Житомирщині // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Житомирська область. – С.17.

⁶² Там само. – С.23.

⁶³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Вінницька область. – С.997.

Великий голод 1932–1933 рр. у польському національному районі – Мархлевщині

Польський національний район розміщувався серед боліт, чагарників і лісів Східної Волині, між Житомиром і Новоградом-Волинським. Центром стало селище Довбиш, перейменоване в Мархлевськ. Згідно з офіційними даними, на 1 січня 1932 р. в районі проживало 49,4 тис. населення (поляків – 68,9%, українців – 19,2%, німців – 8,7%, євреїв – 2,5%, росіян – 0,4%, інших – 0,3%). Площа району становила 856,4 кв. км, тут було до 110 сіл і хуторів, об'єднаних у 38 сільських рад (34 польських, по 2 німецьких та українських)⁶⁴. Щодо поляків, то у селах їх частка була різною – від 38,4% на території Влади́нської сільради до 89,4% – у Мархлевській, 92,2% – Гуті-Юстинівці, 93,5% – Любарській Гуті⁶⁵.

Відразу потрібно зазначити, що національний статус району тільки частково пом'якшував продовольчу ситуацію. Звичайно, значення мало й те, що Волинь не належала до зернових регіонів і тут встановлювалися порівняно низькі розміри хлібоздачі. Головним напрямом сільського господарства було тваринництво, вирощування технічних культур. Однак тут спрацьовували ті самі причини голоду, що й в інших місцях – руйнація сільського господарства колективізацією, безжальне вилучення продовольства на користь держави, відсутність вчасної допомоги голодуючим.

Уже перші відомості про голод датуються початком 1932 р., коли 25 лютого бюро райкому партії розглянуло питання «Про випадки опухання й виснаження на ґрунті голоду в районі». Було названо місцевості, де це проявилось – Мархлевськ, Мар'янівка, Гута-Юстинівка, Новий Завод, Прутівка, Турова, Генріхівка, Биківка. Зауважимо, що названі населені пункти були центрами сільрад, тут функціонували фарфорові заводи й гуті скла. Жодного зобов'язуючого рішення бюро не ухвалило, а тільки ствердило факт явища⁶⁶.

Улітку цього ж року керівництво польського району найбільше уваги приділяло виконанню планів хлібозаготівлі, хід якої було визнано вкрай незадовільним. На засіданні бюро райкому 15 серпня 1932 р. відзначалося, що тільки чотири сільради почали везти зерно на елеватор. Цього разу бюро зажадало – надіслати до всіх сіл як уповноважених відповідальних працівників району з тим, щоб до 25 серпня змусити виконати планові завдання. При цьому в районі до 15 січня 1933 р. суворо зборонявся вільний продаж хліба та збіжжя⁶⁷. За порушення цього розпорядження траплялися судові розправи над мешканцями⁶⁸.

Дії влади не дуже допомагали і плани хлібозаготівлі надалі не виконувалися. На кінець листопада 1932 р. колгосп «Червоний прапор» (с. Новий Завод)

⁶⁴ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. – Х., 1933. – С.7; Адміністративно-територіальний поділ УСРР: За станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С.81, 165.

⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.318. – Арк.53.

⁶⁶ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.42. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.141.

⁶⁷ Там само. – Арк.19–20.

⁶⁸ Marchlewszczyzna Radziecka. – 1931. – 23 grudnia.

здав тільки 25 ц зерна, а згідно зі спущеним завданням мав здати 375 ц. У с. Покостівка ситуація, відповідно, виглядала 103 і 410 ц⁶⁹. На незадовільний стан хлібозаготівлі в польському нацрайоні тепер уже відреагувала влада новоствореної Київської області, до складу якої з 1932 р. він входив. Керівництво ж району знову звернулося до випробуваних адміністративних методів і «штурмівщини», що в радянських умовах було звичним явищем. Слід відзначити, що у цей час на Мархлевщині відбувалася справжня кадрова чехарда – часті зміни керівництва, що було викликане повільними темпами колективізації та хлібозаготівель⁷⁰. Скликане вночі (о 1-й год.) 25 жовтня 1932 р. надзвичайне засідання бюро райкому вирішило негайно направити у села партактив і змусити селян здавати зерно державі. Висланцям із району рекомендувалося прибути на місця не пізніше 10-ї год. ранку, зорганізувати бригади активістів і виконати план хлібоздачі до 1 листопада. Окрім цього, на допомогу було послано прокурора району Піотровського, начальника міліції Слотвинського й суддю Сурделя, яких зобов'язали впродовж доби притягнути до кримінальної відповідальності з п'ятиразовим збільшенням розміру встановленого податку «куркульсько-заможні» господарства, які не віддають зерно державі⁷¹.

Нааявні в районі млини було націоналізовано й поставлено під контроль влади, яка вдавалася до реквізицій збіжжя. Населення натомість займалося помолом у домашніх умовах на жорнах. Це відразу було визнано незаконним. Тільки від вересня 1932 до січня 1933 рр. у селах Мархлевщини таких випадків зафіксовано 102. Знаряддя помолу вилучали та знищували, а на людей накладали грошові штрафи. Зокрема у 35 випадках сума штрафів дорівнювала 625 руб. 50 коп. Так, 60 руб. кари було визначено жителеві с. Соболівка Свінцицькому. Під час конфіскації в нього жорен і зерна, читаємо в повідомленні прокурора, «здійснив опір зі сокирою в руках», що додатково обтяжувало ситуацію доведеного до відчаю селянина⁷².

Цього разу драконівські дії районної влади виявилися більш ефективними. Уже 2 грудня 1932 р. район рапортував перед вищими органами про виконання плану хлібозаготівлі по всіх секторах (колгоспи й індивідуальні господарства) на 104,1%, що в абсолютних цифрах виглядало – 654 т за планом і 683,4 т фактичного виконання⁷³.

Слід відзначити, що вказана кількість зерна як на район, в якому було більше сотні сіл, відносно невелика. Проте до уваги треба взяти той факт, що від селян держава забирала врожай у грабїжницький спосіб. Нормальні госпрозрахункові відносини часів непу було порушено й відкинута. У колгоспах селян змушували фактично працювати задарма, а на індивідуальників накладалися непомірні податки. «Розкуркулення» мало своїм наслідком руйнування заможних і продуктивних господарств. Колгоспна безгосподарність, а також апатія в індивідуальному секторі спричинили

⁶⁹ ДАЖО. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.27.

⁷⁰ Стронський Г.Й. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті рр. – С.30.

⁷¹ ДАЖО. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.72.

⁷² Там само. – Спр.82. – Арк.46.

⁷³ Там само. – Спр.66. – Арк.95.

зменшення обсягів сільськогосподарської продукції в районі, як і, зрештою, по всій республіці.

У польському національному районі влада по селах також спиралася на місцевих активістів, залучаючи їх для реквізицій зерна. Поведінка цих «буксирних бригад» також була брутальною й жорстокою. Як згадувала мешканка с. Шереметів Яніна Цалко (1922 р. нар.):

«До нашої хати вдерся ватажок такої бригади з окриками – де заховали хліб?! – чому не віддаєте?! – давайте! Мама поставила тоді на кухню трохи картоплі й борщ. Коли почув, що не маємо самі, що їсти, бо минулого разу забрали в нас останній мішок гречки, скинув із кухні горщик із борщем і горщик із картоплею, а коли все розіллялося на підлозі, зі злістю потоптав, щоб ми не мали що їсти. Коли вийшов, ми як звірята почали їсти з підлоги потопчену картоплю, такі були голодні»⁷⁴.

Директивно створювані колгоспи, які об'єднували незаможних селян і в яких була низька продуктивність праці, не могли виконати навіть тих спущених «згори» невеликих хлібозаготівельних планів. У такій ситуації збільшені обов'язки лягали на плечі індивідуальних господарств, яких влада обкладала високими грошовими податками й контракціями сільськогосподарської продукції. Це змушувало селян зменшувати посіви, обмежувати тваринництво, оскільки, як говорили люди, «більшовики й так усе заберуть». У селах польського району у цей час фіксувалися випадки випасання худоби на ланах («Нехай краще худоба з'їсть, аніж більшовики») ⁷⁵.

Із боязню перед колективізацією або примусовою контракцією худоби, селяни також удавалися до зменшення поголів'я, вирізаючи тварин для власного споживання чи на продаж. Натомість у новоорганізованих колгоспах через відсутність фуражу та пануючу безгосподарність тривав масовий падіж худоби. У 1930–1932 рр. поголів'я корів зменшилося в понад 2 рази (див. табл.3).

Табл.3.

Динаміка поголів'я корів і коней у Мархлевському районі 1926–1932 рр.⁷⁶

Рік	Корови	Коні
1926	14 390	5049
1927	18 294	5831
1928	17 500	9600
1930	22 800	7937
1932	10 170	5565

⁷⁴ Koprowski M. Na gruzach Marchlewszczyzny: Skazani za polskość [Biblioteka «Wołania z Wołynia», т.83]. – Biały Dunajec; Ostróg, 2014. – S.33.

⁷⁵ ДАЖО. – Ф.85. – Оп.1. – Спр.700. – Арк.5.

⁷⁶ Складено за: ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.3236. – Арк.3–10; ДАЖО. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.398; Україна та її нові адміністративні райони: Кишеньковий довідник. – Х., 1930. – С.95.

Очевидний господарський занепад, викликаний колективізацією, а також примусове вилучення сільськогосподарської продукції прирекли мешканців на голод. Особливо драматична ситуація склалася навесні 1933 р., що змусило місцеве партійне керівництво бити на сполох. Секретар райкому партії Б.Марчевський 6 березня 1933 р. повідомляв в обком КП(б)У в Києві: «За останній час серйозно збільшились випадки опухання і виснаження людей на основі голоду. На сьогоднішній день встановлено 16 сіл, у яких маємо від 3 до 10 сімей опухлих і виснажених з причин голоду. У селі Дренецькі Хатки ця кількість досягла 20 сімей [...] Окремі сільські ради сигналізують про масовий голод, присилають до РВК списки з 30–40 сім'ями»⁷⁷.

Нам удалося віднайти в архіві ці списки, які сільради надсилали до Мархлевська про голодування населення. Станом на 10 березня 1933 р., зокрема, опухлих і виснажених нараховувалося 654 дорослих і 1106 дітей. Ця кількість голодуючого населення розподілялася по селах: Вили – 28 дорослих і 57 дітей, Здань-Болярка – 95 і 116, Новий Завод – 95 і 207, Олізарка – 24 і 31, Улянівка – 24 і 18, Шиєцька Буда – 46 і 92, Гута Юстинівка – 135 і 75, Неборівка – 52 і 115, Жовтий Брід – 81 і 64, Генріхівка – 74 і 152⁷⁸.

В окремих селах опухали цілі сім'ї, як, наприклад, у Генріхівці – Павла Іваницького (9 осіб), Фердинанда Грамса (8), Каміля Бродовського (7), Юзефа Дубінського (6). Виявилося, що тут тільки 9 господарств були поза колгоспом, а решта вже вступили до нього, але це аж ніяк не полегшувало продовольчих труднощів⁷⁹. У с. Вили серед голодуючих виявилася родина Теодора Кузьмінського – працівника лісництва, який у власному господарстві мав 5 га землі й 10 осіб на утриманні. Згідно з інформацією сільської ради, він сплатив обов'язковий податок у розмірі 27 руб. 69 коп. Для порятунку сім'ї від голоду разом із дружиною вирушив на базар до Чуднова, щоб продати єдину корову. Але був настільки виснаженим, що дійти не зміг. Дружина залишила чоловіка в одному селі, а сама пішла далі. Повертаючись, вона застала його вже мертвим⁸⁰. На хуторі Зелені Брачки інвалід Антоній Весельський «після смерті жінки від голоду» ходив по селу і просив хліба. Спочатку померла одна дитина, а трьома тижнями згодом – друга, півторарічна⁸¹.

Про випадки смерті від голоду дітей у с. Дренецькі Хатки в березні 1933 р. повідомляв керівництву району начальник міліції. Це сталося в будинку вдови Камілії Ревуцької, в якій ще взимку померли двоє з шести її дітей. Дитина померла також у родині Олександра Рибченка. Виявилося, що сільська рада не допомогла поховати померлих, які «5 днів лежали у хаті разом з опухлими іншими членами сім'ї»⁸². На хуторі Бабинському, що в 5 км від Дренецьких Хаток, трапився випадок канібалізму. 13 травня 1933 р. Марцеліна Добровольська зарізала сина Вінцента й разом із дочкою Юзефою з'їли його. Кількома днями пізніше мати зробила це саме й з донькою. Випадково під час відвідин

⁷⁷ ДАЖО. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.199, 201.

⁷⁸ Там само. – Спр.80. – Арк.67.

⁷⁹ Там само. – Спр.82. – Арк.33–34.

⁸⁰ Там само. – Арк.35.

⁸¹ Там само. – Арк.36.

⁸² Там само. – Арк.378.

брат чоловіка виявив рештки племінниці та повідомив про це міліцію. Жінку заарештували, але суд визнав її неадекватною⁸³. Подібних випадків під час Голодомору, як тепер знаємо, було чимало, що стало наслідком психологічного зламу, деформації почуттєвої сфери людей і поширення на цій основі різних аномалій, відхилень у поведінці⁸⁴.

В умовах голоду праця була малопродуктивною й невмотивованою, що поглиблювало продовольчі труднощі. У с. Шиєцька Буда вповноважений із району Лейник інформував секретаря райкому про те, що станом на 29 травня 1933 р. план посіву вдалося виконати тільки на 40%, а запасів насіння в колгоспі вистачить тільки на 68% площ. Причину розпачливої ситуації він убачав у місцевих колгоспниках, які не хотіли працювати за дарма, вимагали справедливого обліку трудовнів і яких уповноважений називав «куркулями, лінивцями та злодіями». Він також описав «надзвичайні й виняткові умови праці» людей у колгоспі. Виявилося, що з поля «зникли» 15 колгоспників – 4 померли, а 11 лежали опухлими. «Деякі колгоспники (опухлі) лежать поміж возами на полі. [...] Ситуація в індивідуальному секторі є ще гіршою. Маємо випадки, коли померлі 3–4 дні лежать і сільська рада їх не ховає (обмежується видачею розпоряджень своїм виконавцям). Своїх опухлих працівників підтримуємо перегоном. Мусимо пильнувати зерно, але не маємо пороху. Дайте пороху і рушниці»⁸⁵, – завершував свою доповідь Лейник.

У «столиці» польського району – селищі Мархлевську – продовольчі труднощі не були особливо гострими. З огляду на існування тут фарфорового заводу воно забезпечувалося згідно з нормами «робітничого містечка». При ньому було відкрито їдальню, куди також пускали членів сімей працюючих. У селі Биківці на місцевій гуті скла робітники одержували по 400 г хліба у «холодних цехах» і 600 г – у «гарячих», тобто біля печей⁸⁶. Попри якість цього хліба це допомагало людям у важкі часи. Слід додати, що працівники фабрики та гуті в польському районі не були робітниками у класичному значенні цього слова, а володіли одночасно наділами землі, оскільки проживали у селах.

Керівництво району та члени їхніх сімей особливо не голодували. У вересні 1933 р. на бюро райкому було вирішено відкрити в Мархлевську розподільник харчових продуктів для відповідальних працівників, а також їдальню для партійно-радянського активу⁸⁷.

Першу серйозну допомогу держава направила до району тільки наприкінці 1933 р. Для колгоспників та індивідуальних господарів було виділено 600 т продовольчого зерна і 250 т насіння (тільки для колгоспів). Якщо врахувати, що населення польського району тоді становило близько 50 тис. осіб, то на одну людину виходило 12 кг зерна. Бюро райкому на своєму засіданні

⁸³ Там само. – Спр.59. – Арк.228.

⁸⁴ Див.: Стасюк О. Руїнація традиційної культури українців у роки геноциду // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в документах ГПУ–НКВД / Упор. В.Борисенко, В.Даниленко, С.Кокін та ін. – К., 2008. – С.111–112.

⁸⁵ ДАЖО. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.234–235.

⁸⁶ Реабілітовані історією: У 27 т.: Житомирська область. – Кн.4. –Житомир, 2011. – С.69.

⁸⁷ ДАЖО. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.65. – Арк.23.

12 грудня 1933 р. розподілило й затвердило цю допомогу. Серед іншого було ухвалено рішення про визначення розмірів допомоги індивідуальникам через існуючі колгоспи, що явно мало на меті змусити всіх без винятку «влитися» до колективних господарств. Крім цього бюро у своїй постанові записало, щоби взамін за одержуване продовольство члени індивідуальних господарств, у тому числі навіть старші діти-сироти, відпрацювати на обов'язкових роботах у колгоспах, лісництві чи на будівництві доріг⁸⁸.

Сьогоднішні дослідники з використанням архівних джерел та залученням спогадів очевидців подій установили, що у селах Мархлевського району загальною загинули 348 осіб, у тому числі: у Мархлевську – 34, Мар'янівці – 15 (встановлено прізвища 5), Дорогані – 3, Тартаку – 17, Туровій – 3, Наталії – 11, Слободі Чернецькій – 6, Дзікунці – 4, Олізарці – 11, Вилах – 5, Неборівці – 20, Гуті-Юстинівці – 8, Новому Заводі – 59, Пічкурах – 14, хуторі Пічкурські Хатки – 6, Чехівці – 36, Тартачку – 5, Шереметах – 7, Явному – 57, Дронецьких Хатках – 11, В'юнках – 5, Дермані – 1, Грузлівці – 10⁸⁹. Найбільшу кількість смертей відзначено в Новому Заводі та Явному. На території цих сільрад, згідно з даними на 1927 р., проживали: Новий Завод – 3025 осіб (із них поляки становили 2466, або 81,5%), Явне – 949 (поляки – 611, тобто 64,4%)⁹⁰.

Згідно з джерельними матеріалами, продовольчі труднощі проявлялися практично до кінця існування польського національного району, який було скасовано урядовою постановою від 5 жовтня 1935 р.⁹¹ У лютому того року тодішній секретар райкому партії Е.Завадський повідомляв до Києва про важке становище з продовольством і просив негайної допомоги в розмірі 100 т збіжжя. При цьому вказувалося, що в надзвичайно скрутній ситуації опинилися сім'ї колгоспників і вдів, котрі мають на утриманні дітей. Хліб і муку до магазинів довозили нерегулярно й у малій кількості. Подекуди навіть були спроби поділу насіння картоплі⁹².

Очевидно, дані про жертв голоду не можна вважати остаточними, проте вони, як і наведені факти, засвідчують, що на долю мешканців польського національного району у зазначені роки випали величезні випробування, муки і страждання зі смертельними наслідками включно.

Степові райони

На півдні України, особливо порівняно з Поділлям чи Волиню, поляків проживало значно менше. Власне тут було декілька сіл-колоній, в яких мешкали переселенці 1830–1840-х рр. Ця обставина спричинила компактне їх розміщення. У Снігурівському районі на Миколаївщині найбільше поляків фіксувалося у с. Киселівка (1,4 тис.), тут було організовану окрему польську

⁸⁸ ДАЖО. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.60.

⁸⁹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Житомирська область. – С.258–260, 273, 549, 774, 777–782, 784.

⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.318. – Арк.53.

⁹¹ Кондратюк О., Кур'ята С. Довбиш: Історія, факти. Минуле і реальність. – Житомир, 2007. – С.50.

⁹² ДАЖО. – Ф.42. – Оп.1. – Опр.130. – Арк.4.

національну сільську раду. У Херсонській окрузі, згідно з переписом від грудня 1926 р., їх нараховувалося 4474⁹³.

Як відомо, степові райони належали до зернових і були головними у хлібозаготівлях. Тому тут колективізацію проводили швидшими темпами. У місцевих радгоспах і колгоспах плани здачі зерна державі були значно вищими порівняно з іншими місцевостями. Теж суворішими були покарання за їх невиконання. На практиці влада рідко вдавалася до зменшення розмірів і строків хлібозаготівель. Найбільшого розповсюдження набули так звані «чорні дошки», арешти й покарання відповідальних партійних та радянських працівників за невиконання спущених із центру планів, позбавлення забезпечення товарами торгових закладів сіл і районів. Так, у листопаді 1932 р. за рішенням Дніпропетровського облвиконкому 50 сіл і колгоспів із 17 районів області занесли на «чорну дошку». Серед них виявилось й село з численним польським населенням – Сірогози. Частка здачі зерна державі у шести місцевих колгоспах становила від 9,6% до 14%, що було кваліфіковано як наслідок впливу «контрреволюційних глитайських, рвацьких елементів», які «настирливо саботують і не виконують свого обов'язку з хлібоздавання перед робітничою клясою та Червоною армією». Крім цього, влада перестала постачати продовольчі, промислові товари до місцевих магазинів, і навіть було вивезено наявні запаси. Їх передали до тих сіл, де плани хлібозаготівлі виконувалися. Серед цих товарів, зокрема, були взуття, одяг, текстиль, папіроси, мило й ін.⁹⁴

У Нижньосірогозькому районі на Херсонщині польське населення проживало також у селах Косаківка, Петрівка (Новопетрівка), Верхні Торгаї. У цьому останньому, як згадувала мешканка Олена Богданова (1923 р. нар.), люди масово потерпали від голоду, а її сім'ю врятували від смерті сусіди Нідзельські. У місцевій школі як міг рятував дітей від голоду вчитель Карнафель.

«Скільки померло від голоду людей – не знаю, – стверджувала старша жінка, – а скажу, їх хоронили де прийдеться, без гробів, тіла кидали просто в яму. Від голоду помер і мій таточко – Крушельницькій Григорій Григорович. Пам'ятаю, ховали його без труни, у нього вже не було рук. На нашому польському кладовищі є поховані від Голодомору, їх просто родини переховували після Голодомору. Згадуючи ті страшні часи, ми поминаємо тих, хто пішов з життя. В селі є церква, але костьол (ми католики) не відновлений. Не установлений хрест в селі жертвам Голодомору»⁹⁵.

Католицький костел і хрест у пам'ять жертв голоду є у сусідньому селі Новопетрівці. Згідно зі свідченнями Леокадії Мезенцевої (1920 р. нар., дочки Анелі та Юліана Ремішевських), у 1932–1933 рр. жилося дуже голодно,

⁹³ Котляр Ю. Національні меншини південноукраїнського села в добу непу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.19. – Ч.2. – К., 2010. – С.16.

⁹⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.: Запорізька область. – Запоріжжя, 2008. – С.662.

⁹⁵ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Херсонська область. – С.656.

але завдяки величезним зусиллям батьків у них ніхто не вмер. Запам'яталась їй смерть чотирьох дітей в одній сім'ї, яка прибула з іншої місцевості й не мала допомоги⁹⁶.

Неподалік від Херсона в Білозерському районі розміщене село Правдине (колишня назва Цареводар), засноване 1846 р. вихідцями з польської дрібної декласованої шляхти (одnodвірці) з Подільської, Віленської та Гродненської губерній. Село досить швидко й успішно розвивалось як в економічному, так і демографічному планах. У селі не було людей без землі, навіть найбідніші володіли до 3 дес., а багатші мали від 15 до 50 дес. і більше⁹⁷. У 1924 р. згідно з радянськими описами районів тут проживали 1831 особа польської національності⁹⁸.

Із початком колективізації у житті людей наступили важкі часи. Унаслідок колективізації й розкуркулення їх позбавляли власності та заганяли до колгоспу, а заможніших заарештовували, висилали в північні райони. Побудований коштом мешканців неоготичний костел закрили, а священників кинули до в'язниці. Жителі колись заможного села вперше у своїй історії зіткнулися з голодом. Мешканка Правдиного Катерина Степанівна Вансович (1921 р. нар.) добре запам'ятала, як представники влади забирали в людей усе. Лякали тюрмою, відбирали хліб, погрожували зброєю.

«Батьки, – пригадувала Катерина Степанівна, – важко працювали на трудодні, платили великий податок, здавали молоко, шкуру із свиней, яйця. Якщо хто не здавав, то карали, накладали штраф. Брат Анатолій украв у колгоспі два кілограми зерна, за що його засудили на два роки тюрми. Їздила до нього провідувати, весь опухлий, ледве ноги передвигав. Збирав на смітнику шкаралупиння і так вижив. [...] У селі померло близько 50 чоловік. Їх ховали у спільній могилі. Старше покоління пам'ятає і поминає померлих від голоду. Молодь цього не пережила, тому і не поминає тих людей. При радянській владі церкву не визнавали, тому і церква не поминала померлих. У наш час поминання у церквах відбувається. [...] Хрестів і пам'ятників (Голодомору – Г.С.) в селі немає. Про Голодомор розповідаю дітям, онукам. Винним у загибелі багатьох людей вважаю сталінський порядок»⁹⁹.

Сьогодні вдалося встановити імена тільки двох людей, які померли від голоду у селі Правдине – Петро Йосипович Гавлінський і 18-річний юнак Луценко¹⁰⁰.

У Хорловському районі проживали 2,2 тис. поляків, а найбільше у

⁹⁶ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Херсонська область. – С.655.

⁹⁷ Баранюк В. Історія села Правдине в документальних зібраннях архіву (до 160-річчя заснування села) // Polacy na południowej Ukrainie XVII–XX w. / Pod red. nauk. T.Ciesielskiego, E.Czapiewskiego, A.Korytki, W.Kusznira, H.Strońskiego. – Olsztyn; Opole; Wrocław; Odessa, 2007. – S.51.

⁹⁸ Національні меншості на Україні: Реєстр селищ. – С.57.

⁹⁹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Херсонська область. – С.547.

¹⁰⁰ Там само. – С.259.

Преображенці (800 осіб) і Григорівці (700 осіб). У 1932 р. на початку жнив у цих селах було відзначено вихід людей із колгоспу, що могло бути викликано відсутністю продовольства та оплати праці колгоспникам. Тут також мали місце крадіжки колосків і пшениці, за що декількох громадян було притягнуто до судової відповідальності. Населення цих сіл, як повідомляли органи ДПУ, негативно відреагувало на жорсткі дії влади. Найбільше жертв голоду в районі було навесні 1933 р.¹⁰¹

Відомі випадки смертей від голоду й в південноукраїнських індустріальних містах. Зокрема в Кам'янському (у 1936–2016 рр. – Дніпродзержинськ), де ще з другої половини ХІХ ст. проживало польське населення, від виснаження, дистрофії, дифтерії та інших хвороб, пов'язаних із голодом, померли такі особи польської національності: Альфонс Вітковський (робітник, 50 років), Адам Грігас (робітник, 63 роки), Йосип Добровольський (робітник, 50 років), Леонід Мацієвський (робітник, 24 роки), Генріх Влодарчик (1 рік і 1 міс.), Владислав Женчаловський (1 рік і 3 міс.) та ін.¹⁰²

Органи ДПУ Одеської області через продовольчі труднощі фіксували випадки «націоналістично-шовіністичних», «польсько-шовіністичних» настроїв та «антирадянсько-антисемітських» випадів серед робітників-поляків таких міст, як Одеса, Миколаїв. Цікаво, що ці самі органи повідомляли про затримку поляків з Одеської області на кордоні за спробу нелегально перебратися до Польщі¹⁰³.

II Річпосполита, польське населення й Голодомор в УСРР

Слід відзначити, що справи нацменшин у міжвоєнному двадцятиріччі були актуальними в міждержавних відносинах на Європейському континенті, у тому числі в радянсько-польських. Більшовики всіляко вихваляли у своїй пропаганді становище поляків у СРСР, показували їхні досягнення в «будівництві соціалізму». І навпаки – малювали негативний образ пануючих політичних та економічних порядків у сусідній Польщі. За іронією долі, у переддень Великого голоду, наприклад, жителів польського національного району місцева газета інформувала: «Широкі маси працюючих у Польщі живуть у страшній біді. Плата в Польщі найнижча у цілій Європі, земельний голод проявляється особливо гостро, дедалі більше росте ненависть пригноблених народів до польської окупації»¹⁰⁴. Як звернула увагу американська дослідниця сталінізму Ш.Фіцпатрік, усі радянські газети взимку й навесні 1932–1933 рр. активно нав'язували своїм читачам думку про страшний

¹⁰¹ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.7: Голодомор в Україні 1932–1933. – С.280.

¹⁰² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ, 2008. – С.98 [Електронний ресурс]: <http://www.memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/1090/9.pdf>

¹⁰³ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.7: Голодомор в Україні 1932–1933. – С.280, 282.

¹⁰⁴ Marchlewszczyzna Radziecka. – 1931. – 19 maja.

голод і неврожай на світі, а особливо у сусідній Польщі, де, мовляв, дійшло до справжньої катастрофи, викликаної неврожаем, і селяни для порятунку змушені просити хліба¹⁰⁵.

За життям поляків в УСРР спостерігали польські дипломатичні представництва, зокрема генеральне консульство у Харкові в 1924–1934 рр., із 1934 по 1937 рр. – консульство та консульство (з 1934 р. генеральне консульство) в Києві в 1926–1939 рр.¹⁰⁶ Візити консульських працівників у ці роки поза Київ і Харків були рідкісними. Радянські органи держбезпеки уважно стежили за ними, рідко видаючи дозволи на такі виїзди, а в 1930-х рр. усіляко ускладнювали їм діяльність. Якщо навіть і доходило до рідких вояжів польських консулів, то цікавилися вони здебільшого розвідувальними даними. Консульства не мали тісних контактів із місцевими поляками чи польськими інституціями (театри, навчальні заклади, редакції газет, бібліотеки). Останні, як відомо, були створені більшовицькою владою й тому перебували цілковито під її впливами і контролем. Вони фактично монополізували собі право бути репрезентантом та виразником позиції всього польського населення «країни Рад». Не можна було не помітити не тільки виразної ідеологічної, прокомуністичної, спрямованості радянських полонійних інституцій, але й вражало вкрай негативне ставлення до II Речіпосполитої. Консульські працівники навіть не намагалися конкурувати з більшовиками за впливи в них, задовольняючись винятково спостереженням за їх діяльністю, і то тільки на основі місцевої преси, як можна судити з консульських донесень. Офіційна Варшава не вважала радянських поляків за повноправних і самостійних партнерів, і навіть не запросила їх, наприклад, на I та II з'їзди закордонних поляків, що відбулися у Варшаві¹⁰⁷.

Основна маса польського населення не перебувала під безроздільним впливом комуністів і аж ніяк не розділяла їхніх переконань. Звичайно, на щодень поляки не завжди могли це публічно виявляти й демонструвати, побоюючись репресій зі сторони більшовицької влади. Із таємних донесень органів ОДПУ довідуємося про справжні настрої, зокрема й у період колективізації¹⁰⁸. Польське населення не переставало почуватися спорідненою частиною всього польського народу, наскільки могло підтримувало та залишалося вірним національним традиціям, католицькій вірі, симпатизувало польській державі. Саме це в період Великого терору 1937–1938 рр. і так званої «польської операції» НКВС стане підставою для широкомасштабних репресій проти них¹⁰⁹. Поляки УСРР через незалежні від них обставини мали дуже обмежені контакти з консульствами Польщі, розуміючи всю небезпеку

¹⁰⁵ *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне: Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня [перевод с англ.]. - Москва, 2001. - С.88.

¹⁰⁶ *Skóra W.* Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. – Toruń, 2006. – S.89–90.

¹⁰⁷ *Lusiński C.* II Rzeczypospolita a Polonia 1922–1939: Geneza i działalność Rady Organizacyjnej Polaków z Zagranicy i Światowego Związku Polaków z Zagranicy. – Warszawa, 1998. – S.82.

¹⁰⁸ Див.: *Stroński H.* Losy ludności polskiej na Ukrainie Sowietkiej a dyplomacja II RP w latach 1921–1939 // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początku XXI w.* / Pod red. H.Strońskiego, G.Seroczyńskiego. – Olsztyn; Charków, 2010. – S.258–263.

¹⁰⁹ *Stroński H.* Represje stalinizmu... – S.209–241.

таких контактів зі сторони сталінських органів держбезпеки. Водночас вони не відчували якогось спеціального зацікавлення диппредставництв їхньою долею. Тільки зрідка доходило до відвідин консульських установ, переважно пов'язаних зі справами виїзду до Польщі, громадянства, вирішення родинних ситуацій.

Польські дипломатичні й консульські представництва у СРСР мали достатньо інформації на теми голоду та репресивних дій сталінської влади щодо своїх громадян, про що інформували урядові структури у Варшаві¹¹⁰. Цілком зрозумілим при цьому було усвідомлення становища місцевих поляків. Київський віце-консул П.Курніцький у доповіді посольству Польщі у СРСР від 13 жовтня 1933 р. звертав увагу на погіршення становища й господарське нищення польських селян радянської України в порівнянні з минулим роком. «Десятки родин нібито “кулаків”, – стверджував він, – було викинуто зі своїх хат та сіл і, через зиму, яка наближається, вони опинилися у трагічному становищі, повністю позбавлені продовольчих запасів й одягу. Їхню ситуацію, в порівнянні з минулими роками, погіршує факт неможливості шукати рятунку в містах (паспортизація), вони приречені до голодної смерті»¹¹¹.

Із посиленням тиску на селян у зв'язку з примусовою колективізацією та продовольчими труднощами частішими ставали випадки пошуку захисту й у польських консульських представництвах. Поляки УСРР, які мали родичів у Польщі, писали до них розпачливі листи з описом свого нужденного, голодного життя, просячи при цьому матеріальної допомоги та сприяння у виїзді за кордон. Навіть органи ДПУ Одеської області сигналізували про поширення еміграційних тенденцій серед місцевого польського населення. Вираженням цього стала фіксація письмових звернень і відвідин багатьма поляками консульства П Речіпосполитої в Києві з метою одержання дозволу на виїзд до Польщі¹¹².

Українські жителі сіл в околицях Харковом, повідомляли співробітники польського консульства, приходили й «запитували, чи Польща тимчасово відкриє кордон для всіх, хто захоче покинути СРСР?». Із с. Гайчур під Запоріжжям до дипустанови П Речіпосполитої прибули представники, які від імені 30 сімей, «католиків із польськими прізвищами, але які не володіли польською мовою», висловили бажання виїхати до Польщі. У всіх цих випадках консул А.Стебловський уважав за потрібне звертатися до Варшави по інструкції. На цьому, власне, справи й закінчувалися¹¹³.

Дещо по-іншому польські консульства трактували та ставилися до римо-католицького костелу, священників. У Києві й Харкові під час богослужінь працівники дипломатичних установ передавали певні грошові суми, які

¹¹⁰ Holodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / Wybór i oprac. J.J.Bruski. – Warszawa, 2008; Шаповал Ю. Польські та інші іноземні дипломати про голод 1932–1933 рр. в Україні // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początku XXI w. – S.333–343.

¹¹¹ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.7: Голодомор в Україні 1932–1933. – С.722.

¹¹² Там само. – С.282.

¹¹³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. – MSZ. – Sygn.10040. – S.67–69.

призначалися на утримання приміщень, матеріальну допомогу церковнослужителям. У 1924–1932 рр. шляхом обміну політичними в'язнями між СРСР і Польщею вдалося визволити 38 католицьких священників, у тому числі 25 тих, що обслуговували до свого арешту волинські й подільські парафії¹¹⁴.

Цікаво, що у цей час мали місце контакти та зустрічі співробітників польського й німецького консульств у Харкові, під час яких порушувалася тема становища населення в умовах колективізації й голоду. Виконувач обов'язків генерального консула II Речіпосполитої у Харкові О.Понінський у своєму звіті про зустріч із німецьким колегою повідомляв, що довідався про переслідування та голодування німецьких колоністів на півдні УСРР. Німецькій владі вдалося добитися в Москві дозволу й організувати виїзд 13 тис. колоністів на історичну Батьківщину, до Німеччини¹¹⁵.

Німецьке населення, яке проживало на Правобережжі та півдні України, часто контактувало зі своїми консульствами, котрі брали на себе зобов'язання щодо захисту, надання допомоги. Обрана німцями тактика дій у нелегких радянських умовах корисно відрізнялася від польських представництв¹¹⁶. Відзначимо, що цією допомогою користувалися й поляки, що мешкали по сусідству з німцями, зокрема на Волині.

Допомогу зі сторони Німеччини тоді називали «гітлерівською», а доходила вона шляхом поштових переказів або через німецькі консульства, а вже останні передавали її безпосередньо у села. Часто це робили самі співробітники консульських установ, які, нехтуючи небезпекою, усупереч існуючим заборонам радянських властей намагалися відвідувати німецькі села. В інших випадках священники, учителі, жителі німецьких сіл під час відвідин німецьких консульств у Харкові чи Одесі особисто одержували кошти, які згодом роздавали безпосередньо своїм односельцям. Також вони залишали відповідні списки жителів, котрі потребували грошової допомоги¹¹⁷.

Цікаво, що цю «гітлерівську допомогу» на місцях роздавали серед усіх мешканців даного населеного пункту, часто без чіткого врахування національності в розмірі від 8 до 25 німецьких марок на 1 людину¹¹⁸. Згідно з інформацією ОДПУ УСРР, із квітня 1933 по квітень 1934 рр. із Німеччини було переказано значну суму – 487 тис. 821 руб. золотом. Більшість цих грошей направлено до німецьких колоній на півдні України, а 90 тис. – до німецьких сіл Київської області¹¹⁹. Тут німці проживали по сусідству й уперемішку з польським та іншим населенням, зокрема в Мархлевському і сусідньому Пулинському німецькому національному районах. В останньому, наприклад, при 2996 німецьких дворах

¹¹⁴ *Dzwonkowski R.* Kościół katolicki w ZSRR 1917–1939. – S.316–317; *Materski W.* Pobocza dyplomacji: Wymiana więźniów politycznych pomiędzy II Rzeczypospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym. – Warszawa, 2002. – S.261–262.

¹¹⁵ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. – MSZ. – Sygn.10040. – S.58.

¹¹⁶ *Чирко Б., Євтух В.* Німці в Україні (1920–1990-ті роки). – К., 1994. – С.71, 110–112.

¹¹⁷ *Шевчук Ю.* Німецька інтелігенція Житомирщини в добу політичних репресій (кінець 20-х – перша половина 30-х років ХХ ст.) // Реабілітовані історією: Житомирська область: У 7 кн. – Кн.3. – Житомир, 2010. – С.36.

¹¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.350. – Арк.59.

¹¹⁹ *Яковлева Л., Чирко Б., Пишко С.* Німці в Україні 20–30-ті роки ХХ ст.: Збірник документів державних архівів України. – К., 1994. – С.180.

допомогу одержали 3892 двори, тобто вона потрапляла й жителям інших національностей, серед яких були поляки¹²⁰. З архівних документів довідуємося, що на практиці спрацьовувала звичайна людська солідарність поміж сусідами, коли до списків на допомогу заносили всіх мешканців певного населеного пункту. Так, у селі Костянтинівці Мархлевського району німець Фрідріх Кнак разом із поляками Станіславом Ставським та Леоном Ситницьким складала списки з підписами тих, хто потребував матеріальної підтримки. При цьому люди висловлювали сподівання, що їх «скоро заберуть до Німеччини»¹²¹. Подібні випадки мали місце й у селах Генріхівка, Влади́н того ж району, де були мішані польсько-німецькі сім'ї та більшість жителів одержували німецьку грошову допомогу¹²². Більшовицька влада намагалася протидіяти шляхом арештів активістів, німецьких дипломатів, агітацією за відмову від «фашистських» допомог або передачі їх до Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР)¹²³.

Відзначимо, що матеріальна допомога з Німеччини у вигляді валюти дозволяла людям купувати необхідні продовольчі товари у системі магазинів контори «Торгзін», рятуючись від голодної смерті. Ця обставина, безперечно, вплинула на відносно невеликий відсоток жертв серед німецького населення УСРР (див. табл.4). Це тим більше стає зрозумілим, якщо прийняти до уваги, що на 1926 р. у республіці проживали близько 400 тис. німців (1,3% від усього населення радянської України).

Табл.4

**Смертність від голоду серед різних національностей
в УСРР у 1932–1933 рр. (тис.)¹²⁴**

Національність	Місто	Село	Разом	% до жертв
Українці	111,8	1440,4	1522,2	81,3
Росіяни	32,2	51,8	85,0	4,5
Євреї	20,1	6,9	27,0	1,4
Поляки	2,8	17,9	20,7	1,1
Німці	1,7	11,5	13,2	0,7
Молдаване	0,1	16,0	16,1	0,8
Болгари	0,2	7,5	7,7	0,4
Греки	0,7	1,8	2,5	0,1
Інші	60,4	124,2	184,6	9,7
Разом	231,0	1678,1	1909,0	100

Не тільки дипломатичні представництва Німеччини активно допомагали німцям в УСРР під час голоду, але й керівники Райху у своїх публічних

¹²⁰ Чирко Б. Національні меншини в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.). – К., 1995. – С.94.

¹²¹ ДАЖО. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.29.

¹²² Там само. – Арк.30–31.

¹²³ Чирко Б. Національні меншини в Україні... – С.96.

¹²⁴ Джерело: Кульчицький С. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С.357.

виступах, зокрема Й.Геббельс, навесні 1933 р. звинувачували радянську верхівку у заперечуванні факту голодних смертей. Улітку того ж року в Берліні було організовано виставку про голод у СРСР, на якій, окрім іншого, можна було ознайомитися з моторошною інформацією з листів голодуючих німців України¹²⁵. Це стимулювало державні органи, німецьке суспільство, громадські та релігійні організації збирати кошти для допомоги нужденним.

Натомість у польській пресі не надто наголошувалося на явищі голоду у СРСР та його масштабах. Офіційні особи II Речіпосполитої після підписання радянсько-польського пакту про ненапад 25 липня 1932 р. поводитися дуже обережно у відносинах зі своїм східним сусідом. Тільки українське населення Галичини жваво реагувало на трагедію співвітчизників за Збручем. Виникали громадські ініціативи, спрямовані на привернення уваги до катастрофи, засудження радянського режиму, збирання матеріальної допомоги голодуючим. Широкого розголосу набули богослужіння й панахиди по жертвах голоду у греко-католицьких церквах. Громадський Комітет рятунку України у Львові проголосив неділю 29 жовтня 1933 р. днем національної жалоби і протесту з приводу голоду на Великій Україні¹²⁶. Офіційні органи II Речіпосполитої таке національне пожвавлення серед українців зустріли насторожено, подеколи вдаючись до заборони публічних заходів. Польський уряд не дав згоди на пересилання зібраної українськими організаціями грошової допомоги голодуючим¹²⁷. Відчайдушним актом помсти «країні Рад» за знущання над українським населенням стало вбивство 20-літнім членом ОУН М.Лемиком 22 жовтня 1933 р. у Львові радянського консула О.Майлова¹²⁸.

Чи не єдиним виходом для беззахисного польського населення у цих винятково складних умовах, як уже зазначалося, ставали ризиковані й небезпечні втечі через державний кордон до сусідньої Польщі. Такі втечі активізувалися вже з 1929 р., тобто від початку масової колективізації. Режим на кордоні з радянського боку було відчутно зміцнено. Але це не могло цілковито затримати чи створити перешкоди голодуючому населенню. 15 жовтня 1932 р. польська прикордонна служба затримала за нелегальний перехід цілу сім'ю з с. Зайчики Юринецького району: 62-річного Лукаша Возняка з дружиною Ельжбетою, дружину його покійного брата Малгожату та двох її синів – 17-річного Броніслава та 15-річного Леха. Утікачі повідомили, що їх «розкуркулили», відібрали господарство, прирікши на голодну смерть, а дорослих синів вислали у Сибір. Вони просили польські власті надати дозвіл на перебування в Польщі й контакт із родиною в місті Скалаті¹²⁹.

18 жовтня 1932 р. вдова Марія Блажеєвська з с. Волочківці Проскурівського району разом із дітьми – 16-річним Яном, 20-річним Броніславом і 18-річною

¹²⁵ Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2012. – С.425.

¹²⁶ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX ст.: невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.7: Голодомор в Україні 1932–1933. – С.734.

¹²⁷ Там само. – С.752.

¹²⁸ *Гетьманчук М.* Голодомор в Українській СРР 1932–1933 рр. та реакція на нього українсько-го населення міжвоєнної Польщі // Військово-науковий вісник. – Вип.13. – Л., 2010. – С.123–131.

¹²⁹ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX ст.: невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.7: Голодомор в Україні 1932–1933. – С.296.

Ядвігою під виглядом прання білизни підійшли до Збруча та перейшли кордон у районі с. Дорофіївка Скалатського повіту. Із протоколу допиту втікачів, складеного на польській стороні, стають зрозумілими мотиви їхніх дій. Розкуркулення й непосильні хлібозаготівлі позбавили засобів до життя. Жінка заявила, що «більшовицька влада» не лише відібрала в неї живий і мертвий інвентар, але й наклала важкий податок у розмірі 240 руб. Крім того, слід було сплатити ще один податок – 336 руб.¹³⁰

У травні 1933 р. наплив до Польщі втікачів від голодної смерті з радянської України значно збільшився. Староста Борщівського повіту доповідав воєводському управлінню публічної безпеки в Тернополі, що тільки за останні десять днів Збруч перейшли 27 опухлих від голоду, виснажених, завошивлених людей. На допитах вони свідчили, що рятуються від смерті, і що незабаром цілі села тікатимуть на територію Польщі незважаючи на радянські прикордонні застави¹³¹.

Голодомор став небаченим злочином сталінської влади проти населення УСРР. Серед його жертв виявилися люди різних національностей, у тому числі й поляки. Визначення їх чисельності – справа доволі проблематична. Що цікаво, у міру поглиблення та розширення досліджень Великого голоду 1932–1933 рр., як показує практика, це не завжди перекладається на збільшення кількості жертв у загальноукраїнському вимірі¹³². Проте безперечним у цьому є розширення наших знань про цю найтрагічнішу сторінку в історії України та народів, що її населяють. Нинішня спроба простежити перебіг голоду серед польського населення дозволяє стверджувати, що існуюча досі цифра смертельних жертв серед нього у 20,7 тис. може бути прийнята як нижня межа. Більш поглиблені дослідження в майбутньому, напевно, можуть додати до неї ще 8–10 тис., що могло би стати верхньою межею польських жертв. Слід також пам'ятати про вихідців із мішаних сімей, осіб із не до кінця викристалізованою польською національною самосвідомістю.

Але Голодомор треба вимірювати не тільки цифровими параметрами. На долю мільйонів жителів радянської України, у тому числі й сотні тисяч поляків, випали нелюдські страждання, муки та знущання. Організоване державною владою насильство та беззаконня виливалось у позбавлення майна, позаекономічну експлуатацію, примусове виселення з місць постійного проживання. Наслідком ставали розвиток соціальної апатії й деградація людей, розрив родинних зв'язків, позбавлення можливості плекати свої національно-релігійні традиції, прискорене винародовлення та асиміляція.

¹³⁰ Там само. – С.290.

¹³¹ Там само. – С.526.

¹³² Згідно з найновішими даними співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, у роки Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні загинули 3 млн 941 тис. людей. Крім цього ще 1 млн 122 тис. становить дефіцит народжень (див.: [Електронний ресурс]: https://dt.ua/history/golodomor-u-harkovi-kolo-zhittya-kolo-smerti-chorni-nitki-istoriyi-_html).

Польські консульські представництва в Києві й Харкові в досліджуваний час виявилися пасивними свідками описуваних подій. Це доповнювало трагедію поляків в УСРР і загалом у «країні Рад», адже коли на них обрушилися важкі випробування спочатку у вигляді Голодомору, а трохи згодом – масових депортацій до східних регіонів, справжнє людиноббивство в рамках «польської операції» 1936–1938 рр., польська держава не змогла прийти їм на допомогу. Поляки радянської України фактично залишилися сам на сам зі сталінською владою.

Based on archival materials and testimony, author in this article showed the progress of collectivization and famine swings in Polish villages of Soviet Ukraine. Noted the individual and collective behavior of Poles in hunger, attempts to rescue and care objection others. The attention is paid to the peculiarities and specifics of the Polish population in comparison with the local Ukrainian population. Also, proved that food difficulties, including fatal cases, had experienced as Poles, who shared the tragic fate of the specified time with other residents of Ukraine. Author showed the attitude of II Rzeczpospolita to the fate of the Polish population for Zbruch.

Keywords: Poles, collectivization, Holodomor, Podillia, Volyn', polish national district, II Rzeczpospolita, polish consulates.

